

पहिला अवतार श्रीयोगिराज

श्रीदत्तभक्त दासोपंत यांनी श्रीदत्तात्रेयांचे सोळा अवतार मानलेले आहेत. निरनिराळ्या प्रसांगानी दत्तात्रेयप्रभूंनी भक्तजनांच्या कल्याणाकरितां निरनिराळ्या स्वरूपांत आविर्भूत होऊन ज्या लीला आणि जी चरित्रें प्रकट केलीं त्यांची वर्णने श्रीदासोपंतांच्या अभिप्रायाप्रमाणे प.प. श्रीवासुदेवानंदसरस्वती स्वामीमहाराज यांनी संस्कृतमध्ये लिहून ठेवलेली आहेत. ती आम्ही या ठिकाणी भक्तजनांच्या उपयोगासाठी सुबोध, सोप्या मराठी भाषेत खाली देत आहोंत. दत्तात्रेयांचे हे अपतार निरनिराळ्या महिन्यांत व निरनिराळ्या मुहूर्तांवर झालेले असून त्यांची स्वरूपेहि भिन्न भिन्न अशी वर्णिलेली आहेत. प्रत्येक जयंतीच्या वेळी विशिष्ट प्रकारे अभिषेकपूर्वक षोडशोपचार पूजा करून शेवटी अर्घ्यपात्रमध्ये पाणी घेऊन त्यांत गंध, अक्षत, पुष्प, तुलसीदल आणि किंचित् व्यावहारिक द्रव्य व पूगीफल ठेवून त्या त्या प्रसंगी दिलेले मंत्र म्हणून ते अर्घ्य दत्तात्रेयांना समर्पण करावेत. आरती आणि मंत्रपुष्प झाल्यावर सर्वाना यथाशक्ति तीर्थप्रसाद वाटावा व यजमानाने तो स्वतःहि सेवन करावा. अंती गुरुदेव श्रीदत्तात्रेय प्रभु यांचा जयजयकार करीत हा जयंतीचा समारंभ पूर्ण करावा. दत्तात्रेयांच्या प्रत्येक महिन्यांतील अवतारांची नांवे भिन्न भिन्न असून चरित्रेहि पण निरनिराळीं वर्णन केलेली आहेत. ती आतां संक्षेपाने आम्ही खाली देत आहोत.

श्रीदासोपंत यांनी कार्तिकमासापासून दत्तात्रेयांच्या अवतारांची परिगणना केलेली आहे. आम्हीहि त्याच अनुरोधाने या ठिकाणी दत्तात्रेयांच्या सोळा अवतारांचे वर्णन करीत आहोंत. दत्तात्रेयांचा पहिला अवतार कार्तिक शुद्ध पौर्णिमेस झाला. या अवतारांचे नाव योगिराज असे आहे. ब्रह्मदेवावर अनुग्रह करण्याकरितां परमेश्वराने हा अवतार धारण केलेला आहे.

ब्रह्मदेवाची तळमळ

मानवसृष्टि निर्माण केल्यानंतर हे जीव संसारामध्ये अनेक प्रकारची दुःखेंच भोगीत आहेत. जन्ममरणाच्या अविच्छिन्न परंपरेला संसार असे म्हणतात. प्रारब्धकर्माच्या अनुरोधाने संसारामध्ये विविध कष्ट भोगणा-या या जीवांची या कष्टांतून सुटका कशी होणार? तेव्हां या दुःखांतून माझी व या सर्व जीवांची पूर्णपणे सुटका कशी होईल याचा मी विचारपूर्वक शोध केलाच पाहिजे, असा विचार करून ब्रह्मदेव सर्व विश्वाचा आधार असलेल्या श्रीहरीला शरण गेले. लक्ष्मी ज्यांच्या चरणकमलांची सेवा करीत आहे असे शेषशायी भगवान श्रीविष्णु योगमायेचा अंगीकार करून शेषशय्येवर पहुडले असतां ब्रह्मदेव नम्रपणे जवळ उभे राहून श्रीविष्णूची स्तुति करू लागले. हे नारायणा आपण सर्व विश्वाचे गुरु आहां. आपण दयापूर्ण दृष्टीने सर्व विश्वाचे संरक्षण करीत आहां. आपण करुणासागर

आहां. मी आपल्या चरणीं अनन्यभावाने शरण आलो आहे. आपल्या आज्ञेप्रमाणे मीं लोकसृष्टि निर्माण केली; पण जगांत जन्माला आलेले हे लोक सदासर्वकाळ दुःखांतच खितपत पडलेले आहेत. यांच्या दुःखाने मीहि दुःखी झालो आहे. तरी या सर्व जीवांना व मलाहि संसारसागरांतून पैलतीराला कसे जातां येईल व संसारतापांतून कसे मुक्त होतां येईल ते कृपा करून सांगा. तेव्हां श्रीविष्णु ब्रह्मदेवास म्हणाले -

एवं निशम्यात्मभुवो नियोगं साङ्गं निजोपासनमुक्तवान् सः ।

त्वं सात्त्विकं मामकमेकमेव भावज्ञ धामातितरामुपास्व ॥३॥

- जयंतीकल्प

हे ब्रह्मदेवा, तुम्ही स्वतः माझ्या एकच एक असलेल्या अद्वितीय सात्त्विक धामाची, तेजोरूप स्वरूपाची उपासना करा व इतरही जीवांना संसारदुःखांतून मुक्त होण्यासाठी हाच उपाय सांगा. लोककल्याणासाठी तळमळणाऱ्या तुमच्या अंतःकरणांतील भक्तिभाव पाहून मी तुमच्यावर प्रसन्न झालो आहे व मूर्तिमंत सात्त्विक रूपाने मी स्वतःच तुम्हास अर्पण करून घेत आहे, असे म्हणून भगवान् श्रीविष्णु यांनी शेषपर्यंकाचा परित्याग केला व "दत्तोऽहं, दत्तोऽहं" असे म्हणत ब्रह्मदेवाच्या पुढे दत्तरूपाने उभे राहिले आणि ब्रह्मदेवाला त्यांनी यथासांग योगमार्गाचा उपदेश करून तत्त्वसाक्षात्काराने ब्रह्मदेवाचे जीवनकार्य यशस्वी व सुखमय केले. हाच अभिप्राय खाली दिलेल्या श्लोकांत व्यक्त केलेला आहे.

दत्तोऽहं ते मयेत्यात्मदानेनाहमवातरम् ।

दत्तोऽहमिति तद्रूपमुपास्यं निखिलैः सदा ॥४॥

वरील श्लोकांत 'अवातरम्' हा शब्द अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या शब्दाने परमेश्वराने मी तुमच्यासाठी अवतरलो आहे हे स्पष्टच सांगितले आहे. ब्रह्मदेवाप्रमाणे जे कोणी या ज्योतिर्मय दत्ताची 'दत्तोऽहं, दत्तोऽहं' असे म्हणत ध्यानरूप उपासना करतील तेहि ब्रह्मदेवाप्रमाणेच सर्व संसारदुःखांतून मुक्त होतील.

या उपासनेला गंधपुष्पादि बाह्योपचाराची आवश्यकता नाही. ते केवळ सच्चिदानंदस्वरूप ज्योतिर्मय दत्ताच्या चिंतनानेच कृतार्थ होतील. असा याचा अर्थ आहे. पुढे अत्रि- अनसूया यांच्यापासून अभिव्यक्त होणारी ब्रह्मा, विष्णु आणि शंकर ही तिन्ही रूपे या ज्योतिर्मय दत्तरूपांत समाविष्ट झालेली असल्यामुळे या रूपालाहि त्र्यात्मा असे म्हटलेले आहे. सर्व आत्म्यांचा याच दत्तरूपांत समावेश असल्यामुळे याला परात्मा म्हणजे परमात्मा असेहि म्हटले आहे. तोच परमात्मा सर्वांच्या हृदयांत, अंतर्दामी रूपाने प्रविष्ट झालेला असून देवदैत्य, ऋषि-मुनी व तत्ववेत्ते तसेच सर्व सिद्ध, योगी व मानव यांनी त्याची स्तुति व पूजा केलेली आहे. श्रीदत्तगुरु हे वर्णाश्रम धर्मातीत असले तरी त्यांचा वर्ण व आश्रम उत्तम मानला

जातो. म्हणून सर्व वर्णातील व सर्व आश्रमांतील लोक त्यांना भक्तिभावाने वंदन करीत असतात. दत्तगुरु हे सर्व जीवांचे हितकर्ते असून ते सदासर्वकाळ अवधूत या रूपाने विराजत असतात. या ठिकाणी वाचकांनी अवधूत या शब्दाचा पूर्ण अर्थ लक्षांत घ्यावा. अ म्हणजे अक्षर, अविनाशी परब्रह्म व म्हणजे वरेण्य अर्थात सर्वश्रेष्ठ, शुद्ध परब्रह्म या अर्थाचा बोध करून देत आहे.

श्रीदत्ताचे हे स्वरूप आपण लक्षात घेऊनच सदासर्वकाळ "दत्तोऽहं, दत्तोऽहं" या मंत्राचा मनांतल्या मनांत जप करीत असावे. "सोऽहं, सोऽहं" या मंत्राप्रमाणेच "दत्तोऽहं, दत्तोऽहं" हा मंत्रदेखील तारक म्हणजे दुःखमय संसारसागरांतून तारून नेणारा आहे, हे भक्तजनांनी लक्षांत घ्यावे. परमेश्वराने वर्णाश्रमधर्माच्या संरक्षणासाठी रामकृष्णादि अवतार घेतले. अद्वैताची जाणीव असूनहि नित्य वर्णाश्रमधर्माचे परिपालन करून व ज्योतिर्मय दत्तस्वरूपाचे स्मरण ठेवून त्या त्या अवतारांत प्रसंगानुरूप वर्तन केले. दत्तस्मरणानेच रामकृष्णादिदेव कृतार्थ झाले. याच अभिप्रायाने दत्तगुरुंना सर्ववद्य व सर्वपूज्य असे म्हटलेले आहे. असा हा दत्तगुरुंचा उत्कर्ष सृष्टीच्या आरंभकाळापासून चालत आलेला असून सृष्टीच्या अंतकालापर्यंत अधिकाधिक प्रमाणाने चालत राहणार. त्या दत्तगुरुंना माझा प्रणाम असो.

दत्तगुरुंचा हा पहिलाच अवतार असल्यामुळे व अत्रिमुनीच्या उदरी ते पुढील काळांत अवतीर्ण होणार असल्यामुळे त्यांना दत्तात्रेय ही संज्ञा अद्यापि प्राप्त झालेली नाही. या पहिल्या अवतारांत परमेश्वराने स्वतःला ब्रह्मदेवालाच अर्पण करून घेतलेले असल्यामुळे त्यांना 'ब्रह्मदत्त' असेच नांव देणे योग्य होईल. असर्व योग्यांचे ते राजे असल्यामुळे त्यांना योगिराज असे नाव देण्यात आलेले आहे. मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामचंद्रप्रभु काय, लीलावतार भगवान् श्रीकृष्ण काय हे सर्व अवतार पूर्ण ज्ञानी व प्रत्यक्ष परब्रह्मस्वरूप असल्यामुळे ते तत्त्वतः पूर्णकाम झालेल्या होत्या व जन्माला येऊन जे मिळवावयाचे असते ते त्यांनी सर्व मिळविलेलेच होते. तत्त्वतः त्यांना काहीं च कर्तव्य उरलेले नव्हते; तथापि उन्मार्गगामी लोकांना सन्मार्गावर आणण्याकरितांच त्यांनी अवतार घेतले व रावण, कुंभकर्ण, कंस व कालयवन इत्यादि दुष्टांचा वध करून लोकांना त्यांच्या जांचांतून सोडविले. स्वतः वैदिक धर्माच्या मर्यादांचे प्रतिपालन करून स्वतःच्या आचरणाने इतरांनाहि त्यांनी आत्मकल्याणासाठी सन्मार्गावर आणिले. हीच गोष्ट इतरहि वसिष्ठादि ऋषिमुनीची व तत्त्ववेत्यांचीहि जाणावी. तात्पर्य, ऋषिमुनि, तत्त्ववेत्ते, साधुसंत व महात्मे आणि पूर्णावतारस्वरूप असलेले श्रीरामकृष्णादिदेव हेहि निरपेक्ष बुद्धीने श्रीदत्तात्रेय यांच्या चरणीं शरण गेले व त्यांच्या अनुग्रहाने कृतार्थ झाले. मग संसारतापाने होरपळत असलेल्या सामान्य मानवाने दत्तात्रेय यांना शरण जावे हे काय सांगावयास पाहिजे? याप्रमाणे गुरुदेव दत्तभगवान हे योगिराजाच्या रूपाने ब्रह्मदेवाच्या

विनंतीवरून ज्योतिर्मय तेजोरूपाने अवतरले. ते रूप तर मानवांना अवलोकन करणेहि शक्य नव्हते. मग ते त्या ज्योतिर्मय दत्ताची काय उपासना करणार? ही परिस्थिति लक्षांत घेऊन ब्रह्मदेवाने "महाराज, आपण सर्व लोकांच्या कल्याणासाठी सगुण, साकाररूपाने अवतार घेऊन आपल्या उपासनेने व उपदेशाने जनतेला कृतार्थ करावे", अशी विनंती केली. त्यांच्या प्रार्थनेचा अंगीकार करून गुरुदेव दत्तभगवान हे तपश्चर्येच्या प्रभावाने प्रभावित होऊन अत्रिमुनि व महासती अनसूया यांच्या उदरीं त्रिगुणात्मक त्रैमूर्तीच्या रूपाने आविर्भूत झाले. अत्रिमुनीच्या उदरीं जन्माला आले म्हणूनच त्यांना आत्रेय हे नांव मिळाले. ब्रह्मदेव व अत्रिमुनि यांना त्यांनी स्वतःच अर्पण करून घेतलेले असल्यामुळे ते दत्त तर होतेच आतां दत्त व आत्रेय हीं दोन्ही नांवे एकत्र करून लोक त्यांना दत्तात्रेय या एकाच नावाने ओळखू लागले. या ठिकाणी " न मे पार्थास्ति कर्तव्य" इत्यादि भगवद्गीतेतील श्लोक वाचकांनी लक्षांत घ्यावेत, व रामकृष्णादि देव आणि वसिष्ठादि ऋषिमुनि यांचे अवतारकार्य लक्षांत घ्यावे.

अत्रिमुनीचे व अनसूयादेवीचे चरित्र आम्ही सविस्तर मार्गे वर्णलेलेच आहे ते वाचकांनी अवश्य लक्षांत घ्यावे. या विश्वाच्या मुळाशी एकमेव अद्वितीय तत्त्व अर्थात एकच एक तत्त्व असे एक तत्त्व विराजत आहे. ते तत्त्व मूळ स्वरूपांत आपल्याला स्थूल दृष्टीने पाहतां येत नाही. ते तत्त्व याविश्वाच्या मुळाशी आहे. म्हणूनच हे विश्व आपल्या दृष्टीने पाहतां येत नाही. ते तत्त्व या विश्वाच्या मुळाशी आहे. म्हणूनच हे विश्व आपल्या दृष्टीपुढे विराजत आहे. सूर्य, चंद्र, पृथ्वी, जल, तेज, वायु आणि आकाश त्याचप्रमाणे जीवचैतन्य या रूपाने तेच तत्त्व नटलेले आहे. आपल्याला स्थूल देह पाहतां येतो पण स्थूल देहांत विलसत असलेले जीवचैतन्य पाहतां येत नाही. केवळ शरीराच्या हालचालीवरून आपण जीवचैतन्याच्या अस्तित्वाचे अनुमान करीत असतो. जेथें जीवचैतन्य पाहतां येत नाही तेथे आपण जीवचैतन्याच्याहि पलीकडे असलेले शुद्ध चैतन्य कायपाहूं शकणार? ते तत्त्व निरुपाधिक आहे. अर्थात लहान-मोठ्या अशा कोणत्याहि पाचभौतिक उपाधींशी त्याचा तत्त्वतः तिलमात्रहि संबंध येत नाही. ते सर्वत्र ओतप्रोत भरलेले असूनहि कशांतहि गुंतलेले नाही. म्हणून त्याला निरुपाधिक असे म्हटलेले आहे. ते तत्त्व एकच एक आहे. ते निर्गुण म्हणजे सत्त्व, रज आणि तम या तिन्ही गुणांनी तत्त्वतः रहित आहे. त्या तत्त्वाला जन्म-मृत्यु अथवा वृद्धि आणि क्षय हे विकार असू शकत नाहंत. कारण ते शुद्धचैतन्य निरवयव अर्थात अवयवरहित आहे. ते निराकार आहे, नित्य आहे. त्याचा कधी विनाश होत नाही पाप-पुण्य अथवा सुखदुःख यांचा त्या शुद्ध चैतन्याशी कांहीहि संबंध नसल्यामुळे त्याला निरंजन असे म्हणतात. निरंजन शब्दाचा अर्थ निर्मळ अथवा शुद्ध, स्वच्छ असाच आहे. ते चैतन्यतत्त्व या विश्वामध्ये परिपूर्ण म्हणजे पूर्णपणे भरून रोहिलेले आहे. त्यालाच तत्त्ववेत्ते परब्रह्म असे

म्हणतात. नित्य, शुद्ध, बुद्ध व मुक्त असेहि त्याला म्हणतात. ते शुद्ध चैतन्य सृष्टि, स्थिति आणि प्रलय यांपैकी कांहीच क्रिया करीत नसते. ते केवळ साक्षी अथवा प्रकाश या रूपाने विराजत असते. ते सर्वधार व सर्वसाक्षी असल्यामुळे त्याच्या सत्तेने म्हणजे अस्तित्वाने घडून येणाऱ्या सर्व घडामोडींचे कर्तृत्व त्याच्यावर आरोपिले जाते. सगरराजाच्या अश्वमेधाचा घोडा कपिलऋषींच्या सान्निध्यांत असल्यामुळे केवळ अज्ञानाने कपिल ऋषींच्या सान्निध्यांत चोरीचा माल दिसून आल्यामुळे केवळ अज्ञानाने कपिल ऋषींवर अथवा अणिमांडव्य ऋषींवर चोरीचा आरोप केला गेलाय त्याचप्रमाणे केवळ अज्ञानाने शुद्ध चैतन्याच्या ठिकाणी सृष्टीच्या कर्तृत्वाचा आरोप केला जातो हे सूक्ष्म विचारांती लक्षांत घ्यावे.

निद्रेची अथवा जाग्रत अवस्थेची अस्पष्टता ही ज्याप्रमाणे स्वप्नसृष्टीच्या मुळाशी असते, त्याचप्रमाणे ज्ञानाची अथवा अज्ञानाची अस्पष्ट अवस्था हीच व्यावहारिक विश्वाच्या घडामोडीच्या मुळाशी असल्यामुळे स्वप्नांतील सृष्टीप्रमाणेच व्यावहारिक सृष्टीदेखील काल्पनिकच असते, ही गोष्ट लक्षांत घ्यावी. प्रशांत महासागराच्या ठिकाणी जसा मंद वायूच्या झुळकीच्या सूक्ष्म आघात व्हावा आणि तेथे अस्पष्ट लहरीचे स्पंदन व्हावे त्याचप्रमाणे स्वभावतः शांत असलेल्या शुद्ध चैतन्यावर कालानुरोधाने संकल्पाचे स्फुरण होऊं लागते."बहुस्यां प्रजायेय" हाच तो संकल्प होय. याच संकल्पांतून पुढे सर्व सृष्टीचा आविर्भाव होतो. शुद्ध चैतन्याच्या ठिकाणी आविर्भूत होणारे सत्त्व, रज आणि तम हे तीन गुण प्रथम अत्यंत सूक्ष्म व समान अवस्थेत असतात. त्या वेळेला कोणतेहि कार्य व्यक्त होत नसल्यामुळे त्या अवस्थेला अथवा त्या अवस्थेतील चैतन्य-तत्त्वाला अव्यक्त असे म्हटले जाते . या शुद्ध चैतन्याला तत्त्ववेत्त्यांनी ध्यानासाठी आपल्या शुद्ध मंगलमय, कोमल, कल्पनेने सगुण व साकार बनविले. त्यालाच नारायण असे म्हणतात. तोच आपल्या अनिर्वचनीय शक्तीने शेषशायी भगवान बनला. त्याची ती त्रिगुणात्मक मायाशक्ति लक्ष्मीच्या रूपाने नटून त्याच्या चरणकमलाची सेवा करूत त्याच्या सान्निध्यांत बसलेली आहे. हेच रूप प्रथम ऋषिमुनींच्या ध्यानाचा विषय बनले. याचेच मंगलमय ध्यान आपण "शान्ताकारं भुजगशयनं" या श्लोकाने करीत असतो.

त्रिगुणात्मक मायाशक्तीचे जोपर्यंत कांहीं कार्य अभिव्यक्त झालेले नसते तोपर्यंत त्या मायेला अथवा मायाविशिष्ट चैतन्याला अव्यक्त असे म्हणतात. या अव्यक्तापासून प्रथम त्रिगुणात्मक सूक्ष्म अशा पंचमहाभूतांची उत्पत्ति होते. या पंच सूक्ष्म भूतांच्या गुणांना पंचतन्मात्रा असे म्हणतात. ही पंचमहाभूते मायेच्या तीन गुणांमुळे त्रिगुणात्मकच असतात. त्यांच्या सात्त्विक अंशाच्या समुदायापासून अंतःकरण बनते. स्वभावभेदाने अथवा कार्यभेदाने व स्थानभेदानेहि वायूचे प्राण, अपान समान, उदान आणि व्यान असे पांच प्रकार झाल्याचे दृष्टीस पडतात. पंचमहाभूतांच्या तामस अंशापासून स्थूल अशा पंचमहाभूतांची उत्पत्ति होते. हीं

पंचमहाभूते पंचतन्मात्रंच्या मानाने स्थूल असलीं तरी त्यांचे पंचीकरण झाल्याशिवाय त्यांना व्यवहारक्षमता येत नाही. पंचीकरणाची कल्पना आम्हीं मागें दिलेलीच आहे. पंचमहाभूतांच्या पृथक् पृथक् सात्त्विक अंशापासून ज्ञानेन्द्रियांची उत्पत्ति झाली. राजस अंशापासून कर्मेन्द्रियांची उत्पत्ति होते. या सूक्ष्म तत्त्वसमुच्चयालाच ब्रह्मांड असे म्हणतात. याच्यावर तादात्म्याभिमान ठेवणा-या आत्म्यालाच हिरण्यगर्भ असे नांव दिलेले आहे. हीच सूक्ष्म तत्त्वे स्थूल प्रपंचांत गोंविलेलीं असल्यामुळे यांना सूत्र असे म्हणतात. यावरूनच हिरण्यगर्भ सूत्रात्मा असे नांव मिळालेले आहे.

पंचमहाभूतांच्या पंचीकरणापासून म्हणजेच कमी-अधिक प्रमाणांत झालेल्या मिश्रणापासून जी सृष्टि निर्माण होते तिला पांचभौतिक स्थूलसृष्टि असे म्हणतात. या सृष्टीतील जीवसमूहावर तादात्म्याभिमान ठेवणा-या आत्म्याला विराटात्मा असे म्हणतात. ज्या ब्रह्मदेवाने या विराट् स्थूल प्रपंचाची उत्पत्ति केली, तो ब्रह्मदेव शेषशायी भगवान् श्रीविष्णु यांच्या नाभिस्थानांतून निर्माण झालेल्या कमलांतून प्रकट झाला. श्रीहरीच्या कृपेने त्यानेच ही सर्व स्थूलसृष्टि निर्माण केलेली आहे. याच अभिप्रायाने ब्रह्मदेवाला आद्य प्रजापति असे म्हटले जाते.

ब्रह्मदेवाने प्रथम आपल्या मनापासून सनक, सनंदन, सनातन व सनत्कुमार इत्यादिकांना जन्म दिला म्हणून त्यांना ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र असे म्हणतात. हे जन्मतः अत्यंत विरक्त असल्यामुळे ब्रह्मदेवाने त्यांना गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याची आज्ञा केली असतांनाहि त्यांनी ती आज्ञा न मानतां सदासर्वकाळ ते नारायणाचेच चिंतन करीत राहिले. त्यानंतर ब्रह्मदेवाने आपल्या देहाच्या निरनिराळ्या अवयवांपासून मरीचि, अत्रि, अंगिरा इत्यादि ऋषींना जन्म दिला. त्याचप्रमाणे दक्षप्रजापतीनाहि पण जन्म दिला. तसेच ब्रह्मदेवाने आपल्या छायेपासून कर्दमऋषींना जन्म दिला. आपल्या देहाच्या उजव्या भागापासून स्वायंभुव मनूला व डाव्या भागापासून शतरूपा या स्त्रीला जन्म दिला. शतरूपा व स्वायंभुवमनु यांच्यापासून दोन पुत्र व आकूति, देवहूति आणि प्रसूति अशा तीन कन्या जन्माला आल्या. प्रियव्रत आणि उत्तानपाद अशी त्या मुलांची नांवे होती. त्या मुली उपवर झाल्या. नंतर क्रमाने रुचि, कर्दम आणि दक्ष यांना अर्पण करण्यांत आल्या. कर्दम ऋषींना नरु मुली व एक मुलगा झाला. मुलाचे नांव कपिल भगवान् असे होते. नरु मुलीपैकी दुसरी मुलगी जी अनसूया ती अत्रिऋषींना देण्यांत आली. अत्रिमुनि आणि सती अनसूया यांच्या पासूनच आपले चरित्रनायक भगवान् सद्गुरु श्रीदत्तात्रेय यांनी अवतार घेतला आहे. भिन्न भिन्न प्रसंगी, भिन्न भिन्न उद्देशाने त्यांनी भिन्न भिन्न अवतार घेतले. त्यांच्या या विविध अवतारांतील सोळा अवतारांना प्राधान्य असल्यामुळे शोडषावतारजयंतीकल्पामध्ये त्याच अवतारांचे वर्णन केलेले आहे. आरंभी वर्णन केल्याप्रमाणे आद्य विष्णु भगवान् श्रीहरि यांनी ब्रह्मदेवाला तेजोमंडलवर्ति ज्योतिरूपाने दर्शन दिले, व ब्रह्मदेवाच्या प्रार्थनेवरून स्वतःला ब्रह्मदेवास दत्तोऽहं असे म्हणून अर्पण करून घेतले. ते रूप निर्गुण व निराकार

आणि अत्यंत तेजस्वी असल्यामुळे इतर जनांना ध्यान करण्यास अत्यंत अवघड होते. म्हणून ब्रह्मदेवाच्या प्रार्थनेवरून ज्योतिर्मय भगवान् विष्णु हे अत्रिऋषींच्या तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन मंगलमय मूर्त रूपाने अवतरले. हा दत्तात्रेय यांचा योगिराज नांवाचा पहिला अवतार होय. हाच अभिप्राय खाली लिहिलेल्या कांहीं संस्कृत श्लोकांत प्रकट केलेला आहे. संस्कृतप्रेमी भक्तजनांसाठी ते श्लोक आम्ही खाली देत आहोत.

निरुपाधिकमेकं यन्निर्गुणं निर्विकारकम् ।
निरंजनं निरवधि चैतन्यात्मकमद्वयम् ॥११॥
परिपूर्णं परंब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रहं ।
नित्यं शुद्धं नित्यमुक्तं विबुद्धं सर्वकारणम् ॥१२॥
शुद्धाद्वैतस्वरूपत्वात्तेन किञ्चित्कृतं न हि ।
निर्गुणेऽस्मिन्निर्विकारे सर्वमारोपयंति हि ॥१५॥
उपाधित्वेनचादाय स्वात्मशक्तिं स एव हि ।
अभवद्देवदेवेशः सर्वज्ञः सर्वकारणम् ॥१७॥
अव्यक्तादिकमेतेन सर्वं सृष्टं चराचरं ।
वेदशास्त्रपुराणादावादिकर्ता स गीयते ॥१८॥
आपो नारा इति प्रोक्ता अयनं तस्य ताः पुरा ।
अतो नारायणोऽसौ तन्नाभेः कः समवर्तत ॥२६॥
जीवतो वाक्यकरणात्पितुः पुत्रस्य पुत्रता ।
इत्यजोऽनुशशासात्रिं ब्रह्मा सृष्टिप्रवर्तकः ॥३३॥
ब्रह्मणा नोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः ।
सह पत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थितः ॥३७॥
भगवांस्तत्र तदनुग्रहायाविरभूत्स्वयं ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु पूर्णिमायां ज्ञवासरे ॥४०॥
आद्ये यामे मुहूर्ते च योगिराजो ह्यवातरत् ।
निराकारोऽप्युपासार्थं साकारत्वं गतः प्रभुः ॥४१॥
शुद्धस्फटिकसंकाशः परानंदमयः पुमान् ।
नित्यशुद्धस्वात्मरूपनिष्ठत्वाद्योगिनामिव ॥४२॥
योगप्रवर्तकत्वाच्च योगिराज इति स्मृतः ।
पूजांतेऽर्घ्यत्रयं दद्यान्मंत्रैरेतैरुपासकः ॥४४॥

अत्रिमुनींच्या सान्निध्यांत दत्तात्रेय यांनी जो पहिला अवतार घेतला, तो कार्तिक शुद्ध पौर्णिमेच्या दिवशी कृत्तिका नक्षत्रावर घेतला. त्या दिवशी बुधवार होता. हा अवतार पहिल्या प्रहरामधील पहिल्याच मुहूर्तावर झाला. याप्रमाणे स्वतः निराकार असूनहि भगवान् दत्तात्रेय हे साकार बनले. त्यांनी योगमार्गाचा उपदेश करून लोकांना सुखी केले. म्हणून त्यांना योगेश्वर अथवा योगिराज असे नांव

मिळाले. तेजोमंडलवर्ती भगवान् योगिराज यांचे रूप अत्यंत कोमल व नयनमनोहर असून अंगकांति शुद्ध स्फटिकाप्रमाणे स्वच्छ होती. हा अवतार एकमुखी व चतुर्भुज प्रत्यक्ष विष्णूप्रमाणेच होता. जयंती-समयीं यथासांग पूजा करून आरतीच्या पूर्वी खाली दिलेल्या श्लोकांनी त्यांना तीन अर्घ्य द्यावेत. ते श्लोक असे -

(मंत्राः) मायागुणविमुक्ताय सर्वलोकेश्वराय च ।
योगिराजाय देवाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥
अद्वयानंदरूपाय योगमायाधराय च ।
योगिराजाय देवाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥
अव्यक्ताव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
योगिराजाय देवाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

याप्रमाणे क्रमाने प्रत्येक वेळीं एक एक श्लोक म्हणून तीन अर्घ्य द्यावेत. भगवान् दत्तात्रेय हे मायेच्या गुणांतून पूर्णपणे मुक्त असून ते सर्व लोकांचे ईश्वर म्हणजे स्वामी आहेत. अत्यंत देदीप्यमान आणि योगिराज असलेल्या त्या दत्तदेवाला मी या पूजेच्या निमित्ताने अर्घ्य समर्पण करीत आहे.

भगवान् दत्तात्रेय हे एकच एक केवळ आनंदरूप असून त्यांनी लोकांवर अनुग्रह करण्याकरितां योगमायेचा अवलंब केलेला आहे. त्या योगिराज दत्तदेवाला या पूजेच्या निमित्ताने मी अर्घ्य समर्पण करीत आहे.

भगवान् दत्तात्रेय हे स्वभावतः अव्यक्तरूप असूनही योगमायेच्या सामर्थ्याने ते व्यक्तरूपही धारण करितात. अशा त्या दिव्या दत्तगुरूला मी अर्घ्य समर्पण करीत आहे.

याप्रमाणे वरील श्लोकांचा अर्थ लक्षांत घ्यावा. आरती व मंत्रपुष्प झाल्यानंतर गूळ अथवा खडीसाखर यासह खोब-याचा नैवेद्य सर्वांना प्रसाद म्हणून वाटावा मध्यान्हसमयीं नैवेद्य-वैश्वदेव करून सवाष्ण, ब्राह्मण व इष्टमित्र आपण भोजन करावे. यथासमय श्रीदत्तात्रेय यांचे नामसंकीर्तन व गुणसंकीर्तन करून उत्सवदिन साजरा करावा. हीच रीति सर्वत्र अवतारसमयीं उपयोगांत आणावी.

दुसरा अवतार अत्रिवरद श्रीदत्तात्रेय

श्रीदत्तात्रेय यांचा दुसरा अवतार अत्रिवरद या नांवाने वर्णिलेला आहे. मागील अध्यायांत योगिराज म्हणून आम्हीं त्यांचे वर्णन केले. तोच पुढे अत्रिमुनीना वर देण्याकरितां अत्रिवरद या नांवाने अवतरला. अत्रिमुनि जन्माला आल्यानंतर ब्रह्मदेवाने त्यांना आज्ञा केली कीं, तुम्ही गृहस्थाश्रम स्वीकारून पितृऋणांतून मुक्त व्हावे. वडिलांची ही आज्ञा ऐकून अत्रिमुनीनी गृहस्थाश्रम स्वीकारला. त्यांना पुष्कळ पुत्र झाले. ते सर्व विद्वान संशोधकहि होते; पण त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेला पूर्ण करणारा असा एकहि पुत्र त्यांत नव्हता. त्यांना त्रैलोक्यामध्ये कीर्तीचा ध्वज फडकवून सा-या विश्वाचे कल्याण करणारा असा पुत्र पाहिजे होता. त्यांनी पुष्कळ विचार केला व शेवटीं महासती श्रीअनसूया हिला बरोबर घेऊन पुत्रप्राप्तीसाठीं त्यांनी खडतर तप करण्याचे ठरविले.

अत्रिमुनीचे खडतर तप

अनसूयेला बरोबर घेऊन ते ऋक्ष पर्वतावर गेले.

"प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं शुचिः ।

अतिष्ठदेकपादेन सकृद्दृष्टं महौजसम् ॥३॥

ज्ञानानंदघनं नित्यं प्रधानगुणतः परम् ।

योजिराजं महात्मानं चिंतयामास सर्वदा ॥४॥

रोज पहांटेच उठावे. स्नानसंध्यादि नित्यान्हिक उरकून तपश्चर्येला बसावे. प्रथम प्राणायाम करून मनाला एकाग्र करावे. याप्रमाणे सबाह्य अभ्यंतर शुद्ध होऊन, एका पायावर उभें राहून त्यांनी तप कले. तपाच्या वेळीं ते पूर्वी एक वेळ योगिराजाच्या रूपाने दृष्टीस पडलेल्या तेजोरूप परब्रह्माचे ध्यान करीत असत. ते रूप सत्त्व, रज व तम या मायेच्या तिन्ही गुणांपासून अलिप्त असून नित्य चिन्मय व आनंदघन आहे, असेच त्यांच्या प्रतीतीला येत होते. ते सर्व जीवांना आपल्यामध्ये सामावून घेणारें असून सर्वव्यापी, सर्वाधार व सर्वातीत आहे. निःस्सीम तेजोरूप अशा त्या परमात्म्याचेच अत्रिमुनि सतत चिंतन करीत असत. अनसूया एकनिष्ठ अंतःकरणाने त्यांची सेवा करून त्यांच्या तपश्चर्येला साहाय्य करीत असे. त्यांची ही तपश्चर्या सतत शंभर वर्षे एका पायावर उभे राहून चालली होती. परमेश्वराने मला त्रैलोक्याहितकारी सर्वज्ञ व सर्वसमर्थ असा, यावच्चंद्रदिवाकरौ लोककल्याणाकरितां कार्य करीत राहणारा पुत्र द्यावा हाच एक ध्यास त्यांच्या मनाला लागलेला होता. शंभर वर्षानंतर त्या उग्र तपाने त्यांच्या मस्ताकांतून अग्नीच्या ज्वाला प्रकट होऊं लागल्या. त्या प्रखर तेजाने त्रैलोक्याचा दाह होऊं लागला. देव, दानव, मानव, पशु, पक्षी सर्व चराचरविश्व भयाने व्याकुळ झाले. आतां विश्वाची धडगत दिसत नाही; असे पाहून सर्व देव व ऋषिमुनि हे ब्रह्मदेवाला, विष्णूला आणि महेश्वराला

शरण गेले. त्या तिघांनाहि सर्वांची दया आली. त्यांनी सर्वांचे सांत्वन करून त्यांना अभयवचन दिले. सर्व लोक त्या देवांना वंदन करून आपापल्या स्थानाला गेले. नंतर ब्रह्मदेव हंसावर आरूढ झाले, विष्णु हे गरुडावर बसले. शंकरहि नंदीवर बसले. हे तिन्ही देव आपआपल्या आयुधांसह ऋक्ष पर्वतावर अत्रिऋषींच्या जवळ येऊन पोहोचले.

अत्रिमुनि हे ध्यानसमाधीमध्ये निमग्न होते. निद्रेंत असलेल्याला जागे करावे त्याप्रमाणे त्या तिन्ही देवांनी आपल्या तेजाने अत्रिमुनीना जागृत केले. अत्रिमुनीनी त्या देवांना पाहिले. नम्रभावाने वंदन करून अत्रिमुनि त्यांना म्हणाले, "महाराज मी तर अंतःकरणांत एकाचेच ध्यान केलले आहे; पण आपण तिघेजण माझ्यापुढे स्वरूप अत्यंत तेजस्वी व अलौकिक असून त्याचे मनाला आकलन होत नाही, व वाणीलाहि ते वर्णन करितां येत नाही. खरोखर ते मोठे आश्चर्यकारक आहे. मी धाष्ट्यानेच विचारीत आहे. आपण मला स्वतःचा परिचय देऊन माझा संशय दूर करावा. माझा प्रश्न अयोग्य असल्यास मला क्षमा करावी. आपण भक्तवत्सल आहां. क्षमाशील आहां. " अत्रिमुनीचे हे भाषण ऐकून ते तिन्ही देव म्हणाले, "तुझा प्रश्न अत्यंत बरोबर आहे. तुझे कल्याण असो. खरोखर तू सत्यसंकल्पच आहेस. अर्थात् तू जो संकल्प करशील, जे मनांत आणशील ते घडून येईल असे सामर्थ्य तुला या तपाने प्राप्त झालेले आहे. तू तपश्चर्येमध्ये ज्याचे ध्यान केले आहेस तेच आम्ही ह्या तीन रूपांनी तुझ्यापुढे प्रकट झालो आहोंत. तीन रूपांनी आम्ही पृथक् पृथक् दिसत असलो तरी तत्त्वतः आम्ही एकरूपच आहोंत. ज्या परमेश्वराचे तू हृदयांत चिंतन केलेस तो परमात्मा आम्ही आहोंत. आम्ही तिघेहि एकरूपच आहोंत ही गोष्ट लक्षांत घे. हे मुनिश्रेष्ठा, तत्त्वतः आम्हां तिघांमध्ये तिळमात्रहि भेद नाही याबद्दल यत्किंचितहि संशय मनांत येऊं देऊं नकोस. आम्ही एकरूपच आहोंत. हे मुनिवर्या, तू विचारशील कीं, तुम्ही तीन रूपांनीच प्रकट कां झालां? दोन अथवा चार रूपांनी प्रकट कां झाला नाही? यावर उत्तर असे कीं, ही सर्व सृष्टि त्रिगुणात्मक मायेच्या तीन गुणांपासून निष्पन्न होत असल्यामुळे त्या तिन्ही गुणांची पृथक् पृथक् कार्ये व्यक्त करण्याकरितां आम्ही त्या मायेचा अंगीकार करून हीं तीन रूपें धारण केलेलीं आहेत. माया ही त्रिगुणात्मकच आहे. सत्त्व, रज आणि तम हे तिचे तीन गुण प्रसिद्धच आहेत. या तीन गुणांच्या अनुरोधाने या सृष्टीमध्ये तीन शक्तीचेच प्राधान्याने कार्य चालू असते. रजोगुणानेच सर्जनशक्तीचा आविर्भाव होत असतो. या सत्त्वगुणापासूनच भरण, पोषण व संगोपन हीं कार्ये चालू असतात. त्याचप्रमाणे तमोगुणापासून संहरणशक्तीचा आविर्भाव होत असतो. या तिन्ही शक्तींचे समीकरण अथवा एकीभवन म्हणजेच परमात्मा होय. तोच एक परमात्मा सृष्टि, स्थिति आणि प्रलय या तीन रूपांनी विश्वाची व्यवस्था करण्याकरितां पृथक् पृथक् ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश्वर या रूपांनी अभिव्यक्त होत असतो. म्हणूनच आम्ही या तीन रूपांनी

तुला दर्शन दिलेले आहे.

"एकच परमात्मा तीन मूर्तीच्या रूपाने प्रकट झाल्यामुळे त्याला त्रिमूर्ति असे म्हटले जाते. हे अत्रिमुनी, तुम्हीं पूर्वी प्रयत्नाने पाहिलेले व ध्यायिलेले तेच अलौकिक रूप उपाधिभेदाने तीन रूपानी तुमच्यापुढे प्रकट झालेले आहे. तुम्हांला इष्ट वर देण्याकरितांच आम्ही तीन रूपांनी प्रकट झालो आहोंत. माया शक्तीच्या अनुरोधाने सृष्टि, स्थिति आणि प्रलय हीं तीन कार्ये आम्हीं क्रमशः स्वीकारलेलीं आहेत. म्हणून आम्ही त्रिमूर्तिरूपाने नटून तुम्हांला हे दर्शन दिलेले आहे. आमचे अलौकिक रूपा पूर्वी ब्रह्मदेवाने मोठ्या प्रयत्नाने पाहिले आहे. तेच आम्ही तुम्हांला तुमच्या तपाने प्रसन्न होऊन आतां दाखवीत आहोंत. हे पहा." से म्हणून ते तिन्ही देव एकदम अंतर्धान पावले आणि योगिराजाच्या रूपाने अत्रिमुनीच्या पुढे उभे राहिले.

योगिराजं महात्मानं योगमार्गप्रवर्तकम् ।
 शुद्धस्फटिकसंकाशं भासयंतं दिशो दश ॥१८॥
 क्षणेन दृश्यते तत्तु त्रिगुणात्मकमुत्तमम् ।
 योऽत्रिणाऽऽराधितो योगतपसाऽकल्मषेण सः ॥१९॥
 योगाध्यक्षो योगिराजो योगसंसिद्धिदः प्रभुः ।
 अत्रिसंकल्पसिद्धयर्थं वरदानार्थमुद्यतः ॥२०॥
 तप्तकांचनसंकाशः षड्भुजः सुस्मिताननः ।
 यथाहूतो निद्रोतो ना प्रज्ञानालंबनेन हि ॥२१॥
 बहिर्मुखो भवत्येवं भगवानप्ययं तथा ।
 चित्प्रकृत्यवलंबेन शबलत्वमुपेत्य सः ॥२२॥
 भूत्वा बहिर्मुख इव देवो भक्तानुकंपया ।
 आविर्बभूव सहसा कार्तिके मासि पुण्यदे ॥२३॥
 कृष्णपक्षे प्रतिपदि रोहिण्यां गुरुवासरे ।
 प्रथमे प्रहरे चैव मुहूर्ते प्रथमे विभुः ॥२४॥
 अवतारो द्वितीयोऽत्रिवरदाऽख्योऽयमीशितुः ।
 तप्तकांचनसंकाशः षड्भुजः सुस्मिताननः ॥२५॥
 त्रिगुणात्मकमायायुक् त्रिमूर्तिवरवेषधृक् ।
 त्रिमूर्तित्वाद् ब्रह्मविष्णु शिवलक्षणलक्षितः ॥२६॥
 मालाकमंडलुरधःकरपद्मयुगे
 मध्यस्थपाणियुगले डमरुत्रिशूले ।
 यस्य स्त ऊर्ध्वकरयोः शुभशंखचक्रे
 ध्यायेत्तमत्रिवरदं भुजषट्कयुक्तम् ॥२७॥

लोककल्याणासाठी लोकांना योगमार्गाला प्रवृत्त करण्याकरिता उदार व दयाशील अशा परमात्म्यानेच प्रथम योगिराजरूपाने अवतार घेतला. त्या अवताराचे रूप शुद्ध स्फटिकाप्रमाणे अत्यंत स्वच्छ होते. त्याच्या तेजाने दाही दिशा उज्वल झालेल्या दिसत होत्या. क्षणांतरांत तेच रूप पालटून त्रिगुणात्मक त्रिमूर्तिरूपाने अत्यंत उत्तम रीतीने शोभू लागले, असा साक्षात्कार अत्रिमुनीना झाला. अत्रिमुनीनी निर्मल योगतपाने ज्या परमात्म्याची आराधना केली होती तोच परमात्मा आतां त्रिमूर्तिरूपाने आपल्यापुढे उभा आहे, अशी अत्रिमुनीची खात्री झाली. हा परमात्मा योगविद्येचा अध्यक्ष असून तो योगिराज आहे. तो योगविद्येची सिद्धि प्राप्त करून देणारा आहे. अत्रिमुनीनी त्याला नमस्कार केला, अभीष्ट वर देऊन अत्रिमुनीचा संकल्प पूर्ण करण्याकरितांच तो भूमंडलावर अवतरलेला होता. या स्वरूपांत अत्रिमुनीना इष्टवर प्राप्त करून दिल्यामुळेच या अवाताराला "अत्रिवरद" हे नांव पडले.

अत्रिवरद दत्तात्रेय यांचे रूप तापविलेल्या सोन्याप्रमाणे अत्यंत देदीप्यमान होते. मुखावर स्मितहास्य विलसत असून त्याला यथायोग्य आयुधांनी विराजित असे सहा हातहि शोभत होते. गाढ निद्रेत असलेला एखादा मनुष्य जसा जागा होऊन अवलोकन करू लागतो. त्याचप्रमाणे योगिराज भगवान् दत्तात्रेय यांनी अत्रिमुनीकडे पाहिले. तत्त्वतः परब्रह्मरूप असूनही तो परमात्मा या वेळी चित्रकृतीचा म्हणजे आपल्या मायाशक्तीचा अवलंब करून सोपाधिक मूर्तस्वरूप बनला व भक्तवात्सल्याने प्रेरित होऊन अत्रिमुनीच्या पुढे वर देण्यासाठी दत्त म्हणून उभा राहिला. तो महिना कार्तिक होता. कृष्ण पक्षातील प्रतिपदेवर रोहिणी नक्षत्र आणि गुरुवार असतां पहिल्या प्रहरांतील पहिल्याच शुभ मुहूर्तावर हा दत्तात्रेय यांचा अत्रिवरद नांवाचा दुसरा अवतार झाला. वरील सहविसाव्या श्लोकांत वर्णन केल्याप्रमाणे त्रिगुणात्मक मायायुक्त उत्तम वेष धारण केलेला त्रिमूर्तिस्वरूप अवतार असल्यामुळे या अवतारांत ब्रह्मदेव, विष्णु आणि शंकर या तिन्ही देवांची आयुधें स्पष्ट दिसत होती. असा हा दत्तात्रेय यांचा षड्भुज व एकमुखी अवतार आहे. ध्यानसमयी या रूपाचे चिंतन करावे.

यद्यपि वरील श्लोकांत एकमुख अथवा त्रिमुख असा उल्लेख नाही; तथापि श्रीवासुदेवानंदसरस्वती यांच्या संप्रदायाला अनुसरून आम्ही एकमुखी असा उल्लेख केला आहे. वस्तुतः त्रिमूर्तित्वात या उल्लेखावरून दत्तात्रेय यांना या वेळी तीन मुखें असावीत असेच प्रतीतीला येते. ब्रह्मांडपुराणांतहि हाच अभिप्राय व्यक्त केलेला असल्यामुळे "तीन शिरें सहा हात" हेच रूप असंख्य भक्तजनांना पसंत असल्याचे दिसते. कांही ठिकाणी तर दत्तात्रेय हे एकमुख व द्विभुज असल्याचेहि दिसून येते. ही तिन्ही रूपें शास्त्रसिद्ध असल्यामुळे कोमत्पीहि रूपाचे चिंतन केले तरी ते शास्त्रविरुद्ध होत नाही. या बाबतीत आग्रह धरणे हे अज्ञानाचे व अविवेकाचे लक्षण

ठरेल. कांहीं ठिकाणीं तर अक्षमाला व कमंडलु हीं ब्रह्मदेवाची चिन्हें खालच्या दोन हातांत दाखविलीं असून मध्यल्या दोन हातांत शंख आणि चक्र हीं विष्णूची चिन्हें दाखविलेलीं आहेत. वरच्या दोन हातांत त्रिशूळ आणि डमरू ही शंकराची चिन्हें दाखविलेलीं आढळतात तर कांहीं ठिकाणीं शंख, चक्र, गदा आणि पद्म हीं सगळीच विष्णूची चिन्हें पहावयास सांपडतात. दत्तात्रेय यांच्या ठिकाणी असलेल्या आपआपल्या अभिरुचीप्रमाणे भक्तजनांनी दत्तात्रेय यांचे ध्यान निवडावे व त्या निवडलेल्या ध्यानाचे सतत चिंतन करीत राहावे असा शास्त्रज्ञांचा अभिप्राय आहे.

आयुधांची प्रयोजने

अत्रिवरद भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांनी जी आयुधें अथवा चिन्हें धारण केलेलीं आहेत त्यांचे प्रयोजन आपण लक्षांत घेणे हे उपासनेच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहे. म्हणून आम्ही या ठिकाणीं त्याचे थोडेसे विवेचन करीत आहोंत हे वाचकांनी अवश्य लक्षांत घ्यावे. वस्तुतः भगवान् श्रीदत्तात्रेय हे परिपूर्ण आत्मस्वरूप असल्यामुळे ते स्वभावतःच आप्तकाम व पूर्णकाम असेच आहेत. ते षड्गुणैश्वर्यसंपन्न असल्यामुळे त्यांना कांही मिळवावयाचे उरलेले आहे असे नाही. त्याचप्रमाणे कांही अपुरें पडले आहे असेहि नाही. अशा स्थितीत त्यांना आयुधें धारण करण्याची काय आवश्यकता आहे? तत्तवतः त्यांना स्वतःला आयुधांची कांही आवश्यकता नसली तरी भक्तजनांच्या कल्याणासाठीच त्यांनी ती आयुधें धारण केलेली आहेत. यावर कोमी अशी शंका घेईल की, अहो परमात्मा हा तर 'सत्यसंकल्प' आहे. तो बसल्या ठिकाणीच स्वतःच्या संकल्पबलाने भक्तजनांचे सर्व मनोरथ पूर्ण करूं शकतो. त्याला आयुधांची आवश्यकता काय आहे? माला ही जपाकरितां धारण करावयाची असते. क्वचित् ती भूषण म्हणूनहि धारण केली जाते. "सत्यसंकल्प" आहे. तो बसल्या ठिकाणीच स्वतःच्या संकल्पबलाने भक्तजनांचे सर्व मनोरथ पूर्ण करूं शकतो. त्याला आयुधांची आवश्यकता काय आहे? माला ही जपाकरितां धारण करावयाची असते. क्वचित् ती भूषण म्हणूनहि धारण केली जाते. "माल्यते इति माला" अशी माला शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. जपासाठी अथवा भूषण म्हणून हातामध्ये अथवा गळ्यामध्ये जी धारण केली जाते तिला माला असे म्हणतात. दत्तात्रेय यांना तर जप करण्याचे कांहीच कारण नाही. कारण त्यांना जप करून कांही सिद्धि वगैरे मिळवावयाच्या नाहीत. ते स्वतःच सिद्धराज आहेत. ते स्वतःच भूषणभूत असल्यामुळे त्यांना माला धारण करण्याचे कांहीच कारण दिसत नाही. मग ही माला कशाला? त्याचप्रमाणे संध्यादि ब्रह्मकर्म करण्यासाठी आवश्यक ते जल जवळ ठेवण्याकरिता कमंडलु धारण केला जातो. कमंडलु म्हणजे एक विशिष्ट प्रकारचे जलपात्र होय. परमात्मा हा नित्यशुद्ध व तृप्त असल्यामुळे त्याला जलाची आवश्यकताच नाही. मग हा

कमंडलु कशाला? त्रिशूल आणि चक्र हीं दोन शस्त्रें आहेत. ती स्वसंरक्षणासाठी अथवा शत्रूंचे निदलिन करण्यासाठी धारण केलीं जातात. परमात्मा हा तर अद्वय असल्यामुळे निर्भय आहे. त्याला भय कोणाचे ? तो अद्वितीय अथवा समदर्शी असल्यामुळे त्याला कोणाचीहि भीति असेणे शक्य नाही, व त्याला कोणी शत्रूहि नाही. मग त्रिशूल आणि चक्र हीं आयुधें कशाला? त्याचप्रमाणे शंख हा आपल्या विशिष्ट नावाने आनंद देत असतो. नित्य आनंदस्वरूप असलेल्या दत्तात्रेयांना शंखनादाने काय आनंद मिळणार? तसेच डमरूच्या नादानेहि निजानंदामध्ये निमग्न असलेल्या दत्तात्रेयांना अधिक काय आनंद मिळणार? अशा रीतीने दत्तात्रेयांना कोणत्याच आयुधाचे कांहीं प्रयोजन नसतांना त्यांच्या सहाहि हातांत हीं चिन्हें अथवा आयुधें त्यांनी कां धारण केलीं?

प्रश्नकर्त्यांनी निर्दिष्ट केलेले वरील सर्व प्रश्न अगदीं बरोबर आहेत. दत्तात्रेय यांना वरील कोणत्याहि आयुधांचे स्वतःला कांहीच प्रयोजन नसले तरी त्यांनी भक्तजनांच्या कल्याणाकरितांच हीं आयुधें धारण केलेलीं आहेत. यद्यपि त्यांना स्वसंकल्पबलानेच भक्तजनांचे कल्याण करतां येणे शक्य आहे. तथापि ते भक्तजनांच्या ध्यानासाठीं सगुण-साकाररूप धारण करून सर्व आयुधांसह भक्तजनांच्या पुढे विराजमान झालेले आहेत. त्यांच्या या मंगलमय सगुण-साकार रूपाच्या ध्यायानेच उपासकांची मने शांत व प्रसन्न होतात आणि त्यांना सर्व सिद्धींचा लाभ होतो. याच अभिप्रायाने परमेश्वराने दत्तात्रेय यांच्या अवतारांत हे रूप व हीं आयुधे धारण केलेलीं आहेत.

परमेश्वराच्या एकाच स्वरूपामध्ये दोन रूपांची कल्पना केलेली आहे. उजव्या अंगाच्या भागाने परमात्मा हा आदिगुरु बनला व डाव्या अंगाच्या भागाने तोच मायावी ईश्वर झाला. या आदिगुरूंच्या उजव्या हातामध्ये अक्षमाला शोभत आहे. अक्ष शब्दाचा अर्थ मणि असा आहे. रुद्राक्ष, स्फटिकाक्ष, प्रवालाक्ष (पोवळे) असे अक्षांचे अनेक प्रकार असतात. या अक्षमालेमध्ये बावन्न मणि असतात. त्यांतील प्रत्येक मणि वर्णमालेतील बीजाक्षरांचे प्रतीकच आहे हे वाचकांनी लक्षांत घ्यावे. सोळा स्वर व छत्तीस व्यंजने यांना बीजाक्षरें असे म्हणतात. प्रत्येक माळेतील अक्षरांच्या मस्तकावर अ हे अक्षर असून शेवटीं क्ष हे अक्षर असते. म्हणून या वर्णमालेला अक्षमाला

असे म्हणतात. तंत्रशास्त्रांतील प्रत्येक मंत्र हा वर्णात्मक असतो. मंत्र हे देवतेचे रूप असते. देवतेचे रहस्य व बीजाक्षराचा अथवा सबीज मंत्राचा जप हे सिद्धीचे आणि मोक्षाचे उत्तम साधन मानले जाते. सर्व निगमागम ग्रंथांचा याच अक्षमालिकेंतून उगम झालेला असतो. मंद अधिकारी मुमुक्षु लोकांच्या कल्याणासाठीं आदिगुरु भगवान् दत्तात्रेय यांनी आपल्या उजव्या हातांत अक्षमाला हे चिन्ह धारण केलेले आहे. हे मोक्षाचे व सिद्धीचे द्योतक आहे. हे अक्षमालेचे रहस्य भक्तजनांनी लक्षांत घ्यावे.

मध्यम अधिकारी मुमुक्षुजनांकरितां दत्तात्रेय यांनी उजव्या बाजूच्या मधल्या हातांत डमरू धारण केला आहे, तो मोक्षाचा सूचक आहे. "अइउण्" इत्यादि पाणिनीय सूत्रांत ग्रथित केलेल्या सर्व अक्षरांचा आविर्भाव याच डमरूंतून झालेला आहे. हाच अक्षरसमुदाय संभाषणरूपाने अथवा पूर्वोत्तरपक्षरूपाने शब्दज्ञानाला प्रकाशित करित असतो. वेद, शास्त्र, स्मृति व पुराणे हीं सर्व याच अक्षरराशीतून प्रकट होत असतात. नित्यानित्यवस्तुविवेक आणि क्षमदमादि साधनसंपत्ति व आत्मसाक्षात्कार याच अक्षरराशीतून मुमुक्षुजनांना मिळवितां येतो. हे सर्व आदिगुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांच्या कृपेनेच सिद्ध होत असते. दत्तात्रेय यांच्या हातांतील डमरू हे चिन्ह हीच गोष्ट सुचवीत आहे. उत्तम अधिकारी असलेल्या मुमुक्षु जनांवर अनुग्रह करण्याकरितां आदिगुरु श्रीदत्तात्रेय यांनी आपल्या वरच्या उजव्या हातांत चक्र धारण केलेले आहे. या चक्राला सुदर्शनचक्र असे म्हणतात. हे सुदर्शनचक्र अत्यंत तेजस्वी असल्यामुळे मुमुक्षु जनांच्या अज्ञानरूपी तिमिराचा नाश करून त्यांना ताबडतोब मुक्तिसुखाचा लाभ करून देण्यास समर्थ आहे. या सुदर्शनचक्राला बारा आरा असून ते अत्यंत तीक्ष्ण आहे. अज्ञान, मलिनवासना आणि पापपुण्यात्मक कर्म यांतून निर्माण होणा-या संसाररूपी वृक्षाचा ते पूर्णपणे नाश करण्याला समर्थ आहेत भक्तजनांच्या भवबंधाचा उच्छेद करून ते अविद्येच्या आवरणालाहि पार घालवून टाकणारं आहे. आपल्या अलौकिक तेजाने भक्तजनांच्या अंतःकरणांत स्वात्मज्योतीचा प्रकाश निर्माण करून भक्ताला परब्रह्माचा साक्षात्कार करून देण्याला आदिगुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांचे हे सुदर्शनचक्र एकच एक अत्यंत समर्थ आहे. अशा रीतीने दत्तात्रेय यांचे हे सुदर्शनचक्र मोक्षोपयोगी असल्यामुळे भक्तजनांनी त्याचे दर्शन घ्यावे व हृदयांत नित्य चिंतन करावे. हा अभिप्राय व्यक्त करण्यासाठीं आदिगुरुने आपल्या हातांत चक्र धारण केलं आहे. अशा रीतीने दत्तात्रेय यांचे दक्षिणांग मुमुक्षु लोकांना मोक्ष प्राप्त करून देणारं आहे. भक्तजनांनी हा भाव लक्षांत घेऊनच दत्तात्रेयांचे चिंतन करावे.

आतां आपण श्रीदत्तात्रेयप्रभूंच्या वामांगाचा विचार करूं. वामांग म्हणजे शरीराची डावी बाजू दत्तात्रेयप्रभूंच्या मूर्त स्वरूपाचा डावा भाग हा मायावी ईश्वरस्वरूप मानला जातो. सर्व कर्मांचे परिमार्जन करणारं, स्नानसंध्यादि सर्व कर्मांना उपयुक्त असणारं आणि तहान भागवून तृप्त करणारं असे जल ज्या विशिष्ट पात्रामध्ये सांठविलेलं असते त्या पात्राला कमंडलु असे म्हणतात. त्याच्या बुडाचा भाग व मुखाचा भाग अर्धवर्तुळाकार व पसरट असून बोटाने धरण्याच्या सोयीसाठीं तोंडाच्या बाजूला अर्धवर्तुळाकार कडेही बसविलेले असते. पाणी ओतून घेण्यासाठीं मोराच्या मानेप्रमाणे त्याला तोटीहि बसविल्याचे आढळून येते. त्याला कमंडलु असे म्हणतात. हा भोपळ्याचा अथवा तांबें-पितळ इत्यादि धातूंचा केलेला असतो. प्रायः ऋषिमुनि व बैराग्यशील लोक याचा वापर करतात. क म्हणजे जल;

ज्याच्यामध्ये मंड्यते म्हणजे सांठविले जाते त्याला कमंडलु असे म्हणतात. अशी कमंडलु शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. हा कमंडलु दत्तात्रेय यांनी खालच्या बाजूच्या डाव्या हाताने धारण केलेला आहे. संस्कृत भाषेमध्ये जलाला जीवन असे म्हणतात. प्रत्येक जीवाला कर्माचे फल देऊन त्याचे जीवन सुखसंपन्न करण्याचे कार्य परमात्माच करीत असतो. कर्म ही क्षणभंगुर असल्यामुळे काळाच्या उदरांत ती गडप होऊन जातात. कर्माचा नाश झाल्यानंतर कर्माच्या अनुरोधाने जीवांना कर्मानुरूप फल देण्याचे कार्य परमात्माच करीत असतो. परमात्मा जर नसेल तर जीवांना आपआपल्या कर्माची फळे मिळणार नाहीत. त्याच र्कार्काने शास्त्रज्ञ व सर्वज्ञ सर्वसमर्थ अशा ईश्वराचे अस्तित्व मानीत असतात. अधिक जिज्ञासू लोकांनी हा विषय "फलमत उपपत्तेः" (३-२-३८) या ब्रह्मसूत्रावरील शांकरभाष्यांत अवलोकन करावा. कमंडलूंत असलेल्या जलाने मी सर्व जीवांना जीवन देतो, तृप्त करतो हाच अभिप्राय कमंडलु धारण करून भगवान् श्रीदत्तात्रेय प्रकट करीत आहेत. या कमंडलूचे जे भक्तजन चिंतन करतील त्यांचे जीवन सुखसमृद्ध होईल ही गोष्ट भक्तजनांनी लक्षांत घ्यावी.

कर्माच्या अनुरोधाने जीवांना जन्म मिळतो व जन्म मिळाल्यानंतर जीवांच्या हातून कर्म घडत असतात. तर मग अगोदर कर्म मानावयाची का अगोदर जीवांचे अस्तित्व मानावयाचे? तात्पर्य, कर्म घडून आल्याशिवाय जीवांची उत्पत्ति होत नाही व जीवांची उत्पत्ति झाल्याशिवाय कर्माची उत्पत्ति होत नाही. मग अगोदर जीव मानणार का अगोदर कर्म मानणार असा प्रश्न पुढे येऊन उभा राहतो. "धाता यथापूर्वमकल्पयत्" हे श्रुतिवचन सुप्रसिद्ध आहे. ब्रह्मदेवाने पूर्वीच्या सृष्टीप्रमाणेच ही सृष्टि निर्माण केली, असा वरील श्रुतिवाक्याचा अर्थ आहे. बीजांकुरन्यायाने सृष्टिप्रलयपरंपरा ही अनादि आहे. तिचा मूळ आरंभ पहावयास सांपडत नाही. म्हणून तत्त्ववेत्त जीव आणि कर्म ही अनादि मानतात. जीव हा स्वतः ब्रह्मरूप असूनही अविद्येमुळे आपले स्वरूप विसरतो व स्वतःला ब्रह्माहून निराळे मानतो. मायेने देहाशी तादात्म्य पावून देहालाच मी असे मानतो, व देहाचे जन्म-मरणादि धर्म आपल्यावर लादून घेतो. पुनःपुन्हां प्राप्त होणा-या या जन्म-मरणाच्या प्रसंगालाच संसार असे म्हणतात. ज्या अज्ञानाने या जीवाला दुःखमय संसार भोगावा लागतो त्या अज्ञानाचे प्रक्षालन करण्याकरितां भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांनी आपल्या कमंडलूमध्ये ज्ञानरूपी जीवन अथवा जल भरून ठेविलेले आहे. याप्रमाणे गुरुदेवांच्या हातांत असलेल्या कमंडलूचे चिंतन करावे.

दत्तात्रेय यांनी आपल्या डाव्या बाजूच्या दुस-या हातांत त्रिशूळ धारण केलेला आहे. तो अत्यंत तीक्ष्ण आणि तेजस्वी आहे. त्याला शूळासारखी अणुकुचीदार तीन टोकें असल्यामुळे त्रिशूळ असे म्हणतात. मधले टोक भाल्यासारखे असून त्याच्या शेजारी दोन्ही बाजूंना दोन टोकें उभी असतात.

त्रिशूळाची हीं तीन टोके जणूं कांही सदाचारकांड, व्यवहारकांड आणि प्रायश्चित्तकांड होत. पाण्याने भरलेल्या घड्याला ज्याप्रमाणे तिवईचा आधार असतो त्याप्रमाणे मानवी जीवन या तीन कांडांवर आधारलेले असते. सर्व जगाची स्थिति याच तीन कांडांवर परमेश्वराने कल्पिलेली आहे. धर्म, अर्थ आणि काम हा त्रिवर्ग याच तीन कांडांनी सिद्ध होत असतो. मानवी जीवनांत या त्रिवर्गाची समृद्धि अत्यंत आवश्यक असते, हाच अभिप्राय त्रिशूळाने सुचविला जात आहे. दत्तात्रेय प्रभूंच्या डाव्या बाजूच्या वरच्या तिसऱ्या हातांत शंख आहे. त्याचा नाद दिव्य, दीर्घ व गंभीर असतो. जगाच्या स्थितीकरितां त्याने नित्य, नैमित्तिक व काम्य अशी तीन प्रकारची कर्मे आपल्या तीन वलयांनी सूचित केलेली आहेत. या तीन प्रकारच्या कर्मांच्या आचरणाने पुण्य लागते. त्या पुण्याच्या जीवावरच जगाचे रहाटगाडगें झलले आहे. हे सर्व ईश्वराच्या आज्ञेनेच होत असते; ही गोष्ट शंखाने सूचित केलेली आहे. याप्रमाणे मायावी ईश्वराचा हा अंश जगाच्या स्थितीला अत्यंत उपयुक्त आहे. त्याचप्रमाणे सद्गुरूंच्या मुखकमल, नेत्रकमल आणि चरणकमल इत्यादि अवयवांचे स्वरूप जीवांच्या मायाभ्रमाचा निरास करणारें असल्यामुळे त्याचेहि चिंतन करावे.

याप्रमाणे हा अवतार कार्तिक महिन्याच्या कृष्ण पक्षांतील प्रतिपदेस झालेला असल्यामुळे त्याच दिवशी अत्रिवरद दत्तजयंतीचा उत्सव साजरा करावा. अत्रिवरद श्रीदत्तात्रेय यांचे ध्यान व पूजन करून खाली दिलेल्या मंत्रांनी अर्घ्य द्यावेत. प्रत्येक मंत्र म्हणून झाल्यानंतर 'श्रीअत्रिवरदाय नमः इदमर्घ्यं समर्पयामि ' असे म्हणून अर्घ्यप्रदान करावे. याप्रमाणे तीन मंत्रांनी ती अर्घ्य द्यावेत. असा हा समारंभ कार्तिक वद्य प्रतिपदेस साजरा करावा.

अर्घ्यदानाचे मंत्र

मायागुणविमुक्ताय सर्वलोकेश्वराय च ।
 अत्रिवरदरूपाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥
 अद्वैतानंदरूपाय मोहमायाश्रयाय ते ।
 अत्रिवरदरूपाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥
 अव्यक्तव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
 अत्रिवरदरूपाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

भगवान् श्रीदत्तात्रेय हे मायेच्या तिन्ही गुणांतून मुक्त असून ते त्रैलोक्याचे अधिपति आहेत. अत्रिवरदरूप अशा त्या दत्तात्रेयाला मी क्रमाच्या निमित्ताने अर्घ्यदान करीत आहे.

हे परमेश्वरा दत्तात्रेया, आपण अद्वैत म्हणजे एकमेव-अद्वितीयरूप असून आनंदमय आहां. त्याचप्रमाणे विश्वाला मोहजालांत टाकणाऱ्या मायेचेहि आश्रय आहां. अत्रिवरदरूप अशा तुम्हांला या पूजाकर्माच्या निमित्ताने मी अर्घ्यदान करीत

आहे.

हे प्रभो ! आपण अभक्त-जनांना अव्यक्त असून भक्तजनांना व्यक्त रूपाने दिसत आहां. आपण तत्त्वतः निर्गुण असूनहि भक्तजनांच्या कल्याणाकरितां सगुणरूपहि धारण केलेले आहे. अत्रिवरदरूप अशा तुम्हांला मी भक्तिपूरवक अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

याप्रमाणे तीन अर्घ्य देऊन दत्तात्रेय यांना केळांचा नैवेद्या दाखवावा. याप्रमाणे केलेल्या पूजनाने अत्रिवरद दत्तात्रेय भक्तजनांना आत्मसमर्पणहि करतात. मग भक्तांचे सर्व मनोरथ पूर्ण करतील हे काय सांगावे? अशा रीतीने दत्तात्रेय यांच्या दुस-या अवताराचे वर्णन केलेले आहे. ॐ तत्सत् ।

तिसरा अवतार श्रीदत्तात्रेय

श्रीदत्तात्रेयप्रभूंचा तिसरा अवतार श्रीदत्तात्रेय याच नांवाने ओळखला जातो. मागील अवतारांत श्रीदत्तात्रेयप्रभु यांनी अत्रिमहर्षींना मी तुम्हांला स्वतःला अर्पण करून घेऊन तुमच्या येथे पुत्ररूपाने अवतार घेईन असा वर दिला असल्यामुळे ते अत्रिवरद झाले. अत्रिवरद या अवतारांत परमेश्वराने अत्रिमुनींना त्रिमूर्तीच्या रूपाने दर्शन देऊन फक्त वरच दिला. पुत्ररूपाने अवतार घेऊन मी तुमच्या वंशाला भूषवीन एवढेच सांगून ते अंतर्धान पावले. त्यानंतर अत्रिमुनि व सती श्रीअनसूया यांनी त्रिमूर्ति या रूपाने परमेश्वराचे सतत चिंतन केले. कांहीं काळाने परमेश्वराने अत्रिऋषींना व अनसूयेला प्रत्यक्ष दर्शन दिले. मी तुम्हा उभयतांच्या तपश्चर्येने व अनन्यभक्तीने प्रसन्न होऊन तुम्हांला इष्ट वर दिलेला आहे. त्याचप्रमाणे आज मी तुमच्यापुढे स्वतःला अर्पण करून घेऊन दत्तरूपाने तुमच्या सान्निध्यांत अवतरत आहे. पहा, माझे हे रूप त्रैलोक्यामध्ये अत्यंत दुर्लभ असलेले व देवादिकांच्याहि दृष्टीस न पडणारे असे अलौकिक हे रूप केवळ तुमच्या भक्तीसाठीच मी प्रकट करित आहे. असे बोलून भगवान श्रीहरि अगदी बालरूप धारण करून दोघांच्या पुढे अवतरले. तोच हा अवतार संप्रदायामध्ये दत्तात्रेय या नांवाने प्रसिद्धीस आला.

दत्तात्रेय याचा हा अवतार कार्तिक वद्य द्वितीयेच्या दिवशी झाला. त्या दिवशी शुक्रवार असून मृग नक्षत्र होते. या शुभ दिनी व शुभ नक्षत्रावर, पहिल्याच प्रहरांतील पहिल्याच मुहूर्तावर दत्तात्रेयप्रभु, अत्रिमहर्षि व माता अनसूया यांच्यापुढे आविर्भूत झाले. आपल्या अत्यंत कोमल रूपाने त्रैलोक्याला मोहून टाकणारे दत्तदिगंबर हे अत्रिमुनींना दिलेले वरदान सत्य करण्याकरितां पुत्ररूपाने अवतीर्ण होऊन अत्रिमुनींच्या सान्निध्यांत विराजू लागले. यांच्या त्या कोमल रूपाचे वर्णन करणे वाणीला शक्य नव्हे व मनालाहि ते पूर्णपणे आकलन करतां येत नव्हते. अशा त्या सुंदर रूपाचे शांडिल्योपनिषदांत वर्णन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तो असा - 'दत्तात्रेय यांची अंगकांति इंद्रनीलरत्नाप्रमाणे निळसर वर्णाने चकाकत होती. यांचे मुखकमल चंद्रबिंबाप्रमाणे आल्हाददायक होते. चतुर्भुज स्वरूपांत अवतीर्ण झालेला प्रत्यक्ष विष्णूचाच अवतार होता तो. त्यांनी आपल्या हातांत शंख, चक्र, गदा व पद्म हीं आयुधें धारण केलेलीं होती. सर्वांगसुंदर अशा आपल्या दिव्य रूपाने त्यांनी प्रत्यक्ष कामदेवालाहि जिंकलेले होते. दत्तात्रेय यांच्या मंगलमय ध्यानाचे जे कोणी चिंतन करतील त्यांचे त्या ध्यानाने मंगलच होईल. असे ते सुंदर ध्यान होते. अवधूत दत्तदिगंबर गुरुदेव हे नित्य आत्ममायेमध्ये रमलेले असत. त्यांनी सर्वांगाला भस्म चर्चिले असून त्यांच्या मस्तकीं जटाजूटहि विराजत होता. त्यांचे नेत्र प्रफुल्ल कमलाप्रमाणे अत्यंत सुंदर दिसत होते. योगिजनप्रिय विश्वगुरु भगवान् दत्तात्रेय हे ज्ञानयोगाचे जणू कांही मूर्तिमंत निधि म्हणजे संग्रहच आहेत, असे त्यांचे रूप दिसत होते. सर्वसाक्षी व सिद्धांच्या समुदायामध्ये विराजत असलेले

भक्तवत्सल भगवान् दत्तात्रेय केवळ भक्तीने भक्तजनांच्या आधीन होतात. भक्तांवर अनुकंपा म्हणजे दया करणे हा त्यांचा स्वभाव आहे. त्या दत्तात्रेयाला माझा नमस्कार असो.

वर वर्णन केलेल्या अभिप्रायाचे दत्तजयंतीकल्पांतील कांही श्लोक भक्तजनांच्या अवलोकनासाठीं आम्ही खालीं उद्धृत केलेले आहेत. ते जिज्ञासू जनांनी अवश्य पहावेत.

भगवानत्रिवरदो वरदानाय चात्रये
 आविरासीत्स एवाहं वरं वरय भो मुने ॥१॥
 यदि प्रसन्नो भगवान् वरं दास्यति मे तदा ।
 देयो भवादृशः पुत्रो नान्यत्किमपि कांक्षितम् ॥६॥
 मयाऽहं तेऽत्रये दत्तस्त्वदधीनोऽस्मि सर्वथा ।
 इत्युक्त्वा बालभावेन दम्पत्योः पुरतः स्थितः ॥१०॥
 कार्तिके कृष्णपक्षे तु द्वितीयायां भृगोर्दिने ।
 मृगर्क्षे प्रथमे यामे मुहूर्ते प्रथमेऽपि च ॥११॥
 आविरासीन्मुनेरग्रे वत्तात्रेयो दिगंबरः ।
 वरदानमृतं कर्तुं सर्वलोकैकमोहनः ॥१२॥
 शांडिल्योपनिषद्यस्य दत्तात्रेयस्य मंगलम् ।
 ध्यानमुक्तं समासेन तदिदं ध्यातृमंगलम् ॥१४॥
 दत्तात्रेयं शिवं शांतमिन्द्रनीलनिभं प्रभुम् ।
 आत्ममायारतं देवमवधूतं दिगंबरम् ॥१५॥
 भस्मोद्धूलितसर्वांगं जटाजूटधरं विभुम् ।
 चतुर्बाहुमुदारंगं प्रफुल्लकमलेक्षणम् ॥१६॥
 ज्ञानयोगनिधिं विश्वगुरुं योगिजनप्रियम् ।
 भक्त्यानुकंपिनं सर्वसाक्षिणं सिद्धसेवितम् ॥१७॥

वरील श्लोकांचे विवेचन आम्हीं वर दिलेलेच आहे. त्याप्रमाणे परमेश्वराने अत्रिमुनीना "दत्तोऽहं" म्हणून पुत्ररूपाने दर्शन दिल्यानंतर अत्रिमुनि व श्रीसती अनसूया यांनी दत्तात्रेय यांचे ध्यान केले. हात जोडून नम्र भावाने प्रार्थना केली - 'हे प्रभो, आपण भक्तकामकल्पद्रुम आहां. आपण सर्व देवांचे देव आहां. हे परमेश्वरा, आपण षड्गुणैश्वर्यसंपन्न आहां. आपण भक्तजनांच्या अंतःकरणांतील भावना म्हणजे गूढ अभिप्राय जाणतच आहां. भक्तीने भक्तजनांच्या आधीन होणे हा आपला स्वभावच आहे. भक्तीनेच आपले स्वरूप जाणले जाते. हे जनार्दना, तुम्ही या रूपाने आम्हांला आत्मदान केले, ही गोष्ट खरी आहे. तथापि आम्हां उभयतांची एवढ्याने तृप्ति होत नाही. आम्हांला औरसपुत्र असावा अशी आमची आकांक्षा आहे. तरी औरसपुत्ररूपाने तुम्ही आमच्या उदरी जन्म घेऊन आम्हांला धन्य करावे.

आम्हांला या वेळीं दिसत असलेले तुमचे हे रूप अत्यंत मंगलकारक आहे. या भूतलावर लोकांचा उद्धार करण्याकरितां तुम्ही याच रूपाने असावे. हे जगन्नाथा, तुम्ही आमच्यावर प्रसन्न होऊन आमचे हे मनोरथ पूर्ण करा.'

अथापि नावयोस्तृप्तिरौरसात्मजकांक्षिणोः ।

अतएवौरसत्वं च समागच्छतु नौ भवान् ॥२०॥

ही अत्रिऋषींची प्रार्थना ऐकून भगवान् अत्रिनंदन हे प्रसन्न झाले व अत्रिऋषींच्या देहांत तेजोरूपाने प्रविष्ट होऊन अनसूयेच्या उदरीं अवतरले. हा दत्तात्रेय यांचा तिसरा अवतार होय. यथाविधि श्रीदत्तात्रेय यांचे पूजन करून मार्गें सांगितल्याप्रमाणे दत्तात्रेय यांना तीन अर्घ्य समर्पण करावेत.

अर्घ्यदानाचे मंत्र

दत्ताय दिव्यरूपाय तेजोरूपनिवासिने ।

भक्तसंतापनाशाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥

अव्यक्ताद्वैतरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ।

परब्रह्मस्वरूपाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥

मोक्षबीजाय मुक्ताय मुक्तनाथाय ते गुरो ।

सच्चिदानंदरूपाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

दिव्यरूप धारण करणाऱ्या सद्गुरो, दत्तात्रेया ! आपण तेजोरूपाने सर्व विश्वामध्ये निवास करीत आहां. भक्तांच्या त्रिविध तापांचा नाश करणाऱ्या तुम्हांला मी पूजाकर्माच्या रूपाने अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

हे दत्तात्रेय ! आपण अव्यक्तरूप आहां. अर्थात् अभक्तांना व अज्ञानांना आपले रूप कळत नाही. आपण अद्वैतरूप आहां. अर्थात् एकजिनसी शुद्ध सच्चिदानंदरूप आहां; तसेच स्वभावतः आपण निर्गुण व निराकार असलां तरी भक्तजनांच्याकरितां सगुण व साकाररूपानेहि नटलां आहां. आपण परब्रह्मस्वरूप आहां. तुम्हांला मी पूजाकर्मस्वरूपाने अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

हे परमेश्वरा ! आपण मोक्षाचे म्हणजे भवबंधांतून मुक्त होण्याचे बीज अर्थात् मूलकारण आहां. हे सद्गुरो, आपण सर्व मुक्तांचे नाथ म्हणजे संरक्षक आहां. अर्थात् मुक्त झालेल्या लोकांना आपण मुक्तावस्थेपासून कधीहि भ्रष्ट होऊं देत नाही. हे सच्चिदानंदरूपा, दत्तात्रेया ! मी तुम्हांला या पूजाप्रसंगाने अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

याप्रमाणे पूर्वी सांगितलेल्या पद्धतीने प्रत्येक मंत्राचा एक एक असे तीन अर्घ्य देऊन दत्तात्रेयांची प्रार्थना करावी. उसाचे करवे करून नेवैद्य दाखवावा. याप्रमाणे पूजा केली असतां भगवान् दत्तात्रेय संतुष्ट होऊन चिंतिलेले सर्व मनोरथ पूर्ण करतात. अशा रीतीने दत्तात्रेय यांच्या तिसऱ्या अवताराचे चरित्र वर्णन केलले आहे. याप्रमाणे आरती व मंत्रपुष्प करून तीर्थप्रसाद वांटून हा समारंभ साजरा करावा. ॐ तत्सत् ।

श्रीदत्तात्रेयांचा चौथा अवतार कालाग्निशमन

सद्गुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांनी अत्रिमहर्षि व सती अनसूया यांच्या उदरीं प्रत्यक्ष औरसपुत्ररूपाने जो चौथा अवतार घेतला तो कालाग्निशमन या नांवाने ओळखला जातो. दत्तात्रेयांचा कार्यपरत्वे प्रत्येक वेळीं होणारा आविष्कार हा अवतारच मानला जातो. स्वायंभुव मन्वंतरापासून विद्यमान कालापर्यंत दत्तात्रेयांचे भक्तजनांच्या कल्याणाकरितां असंख्य आविष्कार झालेले आहेत. त्यांत सोळा अवतारांना प्राधान्य दिले जाते. या सोळा अवतारांतहि चौथा अवतार श्रीकालाग्निशमन भगवान् दत्तात्रेय हा प्रमुख अवतार मानला जातो. अत्रि आणि अनसूया यांच्या तपश्चर्येचे हे मूर्तिमंत फल असल्यामुळे त्याला स्वाभाविक प्राधान्य प्राप्त झालेले आहे. पुत्रप्राप्तीकरितां आरंभिलेल्या तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन परमेश्वराने अत्रिमुनीना अभीष्ट वर दिल्यानंतर अत्रिमुनीनी खडतर तपश्चर्येचे व्रत संपविले व ते अनसूयेसह आपल्या आश्रमांत येऊन राहिले. तेथेहि ते निरंतर ईश्वराचे चिंतन करीतचे होते.

ऋक्ष पर्वतावर केलेल्या खडतर तपश्चर्येने अत्रिऋषींच्या शरीरामध्ये एक प्रकारचे प्रखर तेज निर्माण झाले. ते कालाग्नीप्रमाणे अर्थात प्रलयकालच्या अग्नीप्राणे सारखे वाढतच राहिले. त्या तेजाने अत्रिमुनीच्या अंतरंगाचा दाह होऊं लागला. सर्वज्ञ भगवान् श्रीहरि यांनी ही गोष्ट जाणली आणि ते अत्रिमुनीच्या शरीराचा दाह शमविण्याकरितां अतिशीघ्र गतीने अत्रिमुनीच्या जवळ आले. ज्याप्रमाणे मूर्धस्थानी असलेल्या ब्रह्मरंध्राच्या द्वारां आत्म्याने प्रवेश करावा त्याप्रमाणे श्रीहरीने अत्रिमुनीच्या अंतरंगांत प्रवेश केला. या वेळीं परमेश्वराचे तेज कोटिचंद्राप्रमाणे अत्यंत शीतल व आल्हाददायक होते. अत्रिमुनीच्या हृत्कमलांतील दहराकाशांत अर्थात हृदयाच्या पोकळींत प्रवेश करून अत्रिमुनीच्या देहाला नखशिखान्त शांत व सुशीतल केले. अत्रिमुनीचा ताप निवाला. याप्रमाणे कालाग्नीचा ताप शमविल्यामुळे अत्रिमुनीच्या पोटीं जन्मास आलेल्या पुत्राला कालाग्निशमन असे नांव देण्यांत आले. हाच दत्तात्रेय यांचा चौथा अवतार होय.

अत्रिमुनीचा ताप शांत झाल्यानंतर त्यांनी डोळे उघडून पाहिले तोंच अनसूयेची अत्यंत लोभनीय मूर्ति अत्रिमुनीच्या दृष्टीस पडली. अत्रिमुनीप्रमाणे महासती श्रीअनसूयादेवी हिच्याहि अंतःकरणांत आपल्याला परमेश्वराप्रमाणे सर्वगुणसंपन्न व आकल्प ज्ञानोपदेश देऊन लोककल्याणाचे कार्य करीत राहणारा असा पुत्र व्हावा, अशी इच्छा होतीच. ऋतुस्नानाचा योग्य समयहि होता. तपोमूर्ति असलेल्या अत्रिमुनीनी तिच्याकडे पाहिले. इतक्यांत त्यांच्या दृष्टींतून निघालेले ते सर्वव्यापी दिव्यतेज पाहतां पाहतां परमभाग्यशालिनी असलेल्या अनसूयेच्या अंतरंगांत वेगाने प्रविष्ट झाले, तो दिवस मोठा भाग्याचा होता.

मार्गशीर्षे सिते पक्षे सप्तम्यां शोभने दिने ।

आविवेशानसूयायां गर्भभावं गतं तु तत् ॥११॥

मार्गशीर्ष शुक्ल सप्तमीच्या शुभमुहूर्तावर तेजोरूप भगवान् श्रीदत्तात्रेय हे अनसूयेच्या उदरांत प्रविष्ट झाले. स्वतः ते निर्गुण, निराकार असूनहि अत्रिमुनि व सती अनसूया यांना संतुष्ट करण्यासाठी व सर्व जगाच्या कल्याणासाठी विश्वव्यापी असूनहि आपले वचन सत्य करण्याकरितां अनसूयेच्या उदरांत राहिले. जणू कांहीं नऊ महिन्यांचा काल नऊ दिवसांतच अंतर्भूत झाला. अनसूया अग्नीसारखी अत्यंत तेजस्वी दिसू लागली. लोकांच्या आश्चर्याला व आनंदाला पारावर उरला नाही. थाटामाटाने डोहाळजेवणे होऊं लागलीं. नऊ दिवसांतच गर्भ पूर्णावस्थेला येऊन पोहोचला. मनालाहि ज्याचे स्वरूप व कार्य आकलन करतां येत नाही असा तो भगवान् दत्तात्रेय नऊ दिवसांतच मातेच्या पुढे अवतरला. सोळा वर्षांचे ते दिव्य त्रिमूर्तिरूप पाहून अनसूया अत्यंत आश्चर्यचकित झाली. तिने दत्तात्रेय यांच्या चरणकमलांना स्पर्श करून भक्तियुक्त अंतःकरणाने स्तुति करण्यास आरंभ केला. परमेश्वराचे ते भक्तवात्सल्य पाहून तिचा कंठ दाटून आला. वाणी सद्गदित झाली. शब्द उमटेना. अंगावर रोमांच उभे राहिले. नेत्रांतून आनंदाचे अश्रु वाहू लागले. जणू कांहीं अष्टविध सात्त्विक भावांच्या प्रवाहांचा अनसूयेच्या ठिकाणी संगमच झालं आहे कीं काय असे वाटू लागले. असा तो आनंदाचा क्षण होता.

अनसूयेने शांत चित्ताने दत्तात्रेयांची प्रार्थना केली. महाराज, आपण औरस पुत्ररूपाने माझ्या पोटीं जन्म घेतल्याशिवाय माझें समाधान होणार नाही. मी आपणांस अंगावर घ्यावे. पोटभर पाजावे, टाळू माखावी, सर्वांगास तेल लावावे, न्हाऊं घालावे, तीट-काजळ करावे, पाळण्यांत ठेवावे, गोड-गोड गाणीं म्हणत झोके द्यावेत, अंगावर खेळवावे, इत्यादि रूपाने तुमचे कोडकौतुक केल्याशिवाय माझ्या मनाचे समाधान होणार नाही. ही अनसूयेची प्रार्थना ऐकून भगवान् श्रीदत्तात्रेय अनसूयेच्या प्रसूतिशय्येवर नवजात शिशूच्या रूपाने प्रकट झाले. दत्तात्रेयांनी घेतलेला हा कालाग्निशमन नांवाचा प्रधान अवतार मार्गशीर्ष महिन्यांत झाला. सर्व मासांमध्ये मार्गशीर्ष श्रेष्ठ मानला जातो. कारण तो साक्षात् परमेश्वराचाच अंश आहे. तो परमात्मस्वरूपच आहे. "मासानां मार्गशीर्षोऽहं" असे भगवद्गीतेत श्रीकृष्णाने स्वतःच सांगितले आहे. शिवाय हा महिना अन्नधान्याने समृद्धहि असतो. दत्तात्रेय अवतरले त्या दिवशी पूर्णिमा तिथि होती. शुक्लपक्ष होता. बुधवार होता. मृग नक्षत्र होते. भगवान् सूर्यनारायण दिवसभर आपले कर्तव्य करून निरोप भेट होते. तर पूर्वकडे पूर्णिमेचा पूर्णचंद्र उदयाला येत होता. आपल्या शीतल किरणांनी जणू कांही तो दत्तात्रेयांच्या आल्हाददायकत्वाची साक्षच देत होता. रात्रीच्या पहिल्या प्रहरांतील पहिल्याच मुहूर्तावर प्रदोषकाळीं अनसूयामातेच्या इच्छेला मान देऊन तिने केलेल्या प्रार्थनेप्रमाणे भगवान् प्रदोषकाळीं अनसूयामातेच्या इच्छेला मान देऊन तिने केलेल्या प्रार्थनेप्रमाणे भगवान् श्रीदत्तात्रेय बालभावाने अवतरले. हा

औरस पुत्ररूपाने झालेला अवतार सर्वानाच आनंददायक झाला. देवांनी आकाशांतून शैशवावस्थेत असलेल्या दत्तात्रेयांवर पुष्पवृष्टि केली. गंधर्व गाऊं लागले. मंगलवाद्यें वाजूं लागलीं. जनतेकडून होणाऱ्या जयजयकाराने दाही दिशा दुमदुमून गेल्या. हाच अभिप्राय खाली दिलेल्या श्लोकांत व्यक्त केलेला आहे :

अजोऽव्ययोऽपि सर्वात्माऽनसूयागर्भसंभवः ।
 अभवच्चित्रकृल्लोके मनसोऽविषयोऽपि यः ॥१३॥
 अनसूया गर्भिणीति लोके चित्रं प्रदर्शितम् ।
 अयोनिःसंभवो देवो मासि मासोत्तमे शुभे ॥१४॥
 स्वविभूतौ मार्गशीर्षे सर्वलोकसुखावहे ।
 मनोहरे सुप्रसवे शुक्लपक्षे ज्ञवासरे ॥१५॥
 प्रदोषे पूर्णिमायां भे मृगशीर्षाभिधे शुभे,
 पतत्सु पुष्पवर्षेषु देवमुक्तेषु नाकतः ॥१६॥
 आविरासीज्जगन्नाथोऽनसूयातोऽतिमायिकः ।

वर वर्णन केलेला दत्तात्रेयांच्या जन्माचा काल स्कंदपुराणाच्या अनुरोधाने वर्णिलेला आहे. पद्मपुराणाच्या आधारें विचार केल्यास दत्तात्रेय यांचा जन्मकाल मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्दशी हा ठरतो.

मार्गे मासि सिते पक्षे चतुर्दश्यां बुधे दिने ।
 रोहिण्यां प्रथमे यामे ह्यवतीर्णो दिगंबरः ॥१८॥

मार्गशीर्ष मासांतील शुक्ल पक्षांत, चतुर्दशीच्या दिवशी बुधवारी, रोहिणी नक्षत्र असतांना पहिल्या प्रहरांतच दत्तदिगंबर अवतरले असे स्पष्टच म्हटलेले आहे. पूर्वी मार्गशीर्ष शुक्ल सप्तमीच्या दिवशी दत्तात्रेय यांनी अनसूयेच्या उदरीं प्रथम निवास केला असे सांगितले आहे. त्यानंतर एका तिथीची वृद्धि होऊन श्रीदत्तात्रेय यांच्या जन्मदिनी सूर्योदयाच्या वेळीं चतुर्दशी आली.

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

ज्या तिथीवर सूर्य उदयाला आला असेल तीच तिथि दान, पूजा, अध्ययन इत्यादि कर्मासाठी संपूर्ण दिवस मानावी; असे धर्मशास्त्राचे वचन असल्यामुळे दत्तात्रेयांचा जन्म पौर्णिमा लागली असतांनाहि चतुर्दशीस मानला गेला. अशा रीतीने स्कंदपुराण व पद्मपुराण यांतील दत्तात्रेयांच्या जन्मतिथीविषयीचा विरोध दूर करून वाचकांनी समन्यव समजून घ्यावा.

तत्र तं पूजयेद्देवं कालाग्निशमनाभिधम् ।
 आविर्भूतं जगत्त्रातुं दुर्वासश्चंद्रसंयुतम् ॥२१॥

तात्पर्य, दत्तात्रेयप्रभु मार्गशीर्ष शुद्ध पौर्णिमेच्या वेळीं सायंकाळी अवतरले. याच वेळीं दुर्वास आणि चंद्र हेहि अवतरले. आपल्या अनुग्रहाने सर्व जगाचे संरक्षण

करण्याकरितां दत्तात्रेयांनी घेतलेल्या या अवताराला कालाग्निशमन दत्तात्रेय असे म्हणतात.

चन्द्रोऽभूद्ब्रह्मणश्चांशो दत्तो विष्णुस्तु योगवित् ।

दुर्वासाः शंकरांशश्च ते त्रयोऽप्येकरूपकाः ॥२२॥

ब्रह्मदेव चंद्राच्या अंशाने अवतरले. योगविद्येचे अधिष्ठाते भगवान् विष्णु हे स्वतः दत्त झाले आणि भगवान् शंकर हे दुर्वास मुनीच्या रूपाने प्रकट झाले. ते तिघेही मायेच्या गुणांनी पृथक् असूनहि तत्त्वतः एकरूप होते. पूर्वी सांगितलेल्या पद्धतीने दत्तात्रेयांची सांगोपांग पूजा करून खाली दिलेल्या तीन श्लोकांनी पृथक् पृथक् अर्घ्यप्रदान करावे.

अर्घ्यदानाचे श्लोक

अमायायात्मरूपाय कालाग्निशमनाय च ।

तोयतत्त्वनिवासाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥

भगवान् दत्तात्रेय हे मायेच्या सान्निध्यांत असूनहि त्यांचा मायेशी तिळमात्रहि संबंध नाही. ते आत्मस्वरूप म्हणजे परिपूर्णपरब्रह्मस्वरूप आहेत. ते कालाग्निशमन या नांवाने ओळखले जातात. जल तत्त्वाचे ते अधिष्ठानहि आहेत. त्यांना मी पूजेच्या निमित्ताने अर्घ्यदान करीत आहे.

ज्ञानानन्दैकदीपायानसूयानंदनाय च ।

भक्त्कारिष्टविनाशाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥

ज्ञानदीपाला प्रज्वलित करणारा आणि आनंददीपाला उज्ज्वल करणारा असा एकच एक समर्थ व त्याचप्रमाणे भक्तजनांच्या संकटाचे निरसन करणारा असा जो अनसूयानंदन भगवान् दत्तात्रेय त्याला मी या पूजेच्या निमित्ताने अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

निर्विकल्पाय शुद्धाय सिद्धाय परमात्मने ।

मायागुणविमुक्ताय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

भगवान् दत्तात्रेय हे भेदरहित अर्थात् पूर्णपणे एकरूप आहेत. पाप-पुण्य व सुख-दुःख या संसारधर्माचा त्यांच्या ठिकाणी स्पर्शह नसल्यामुळे त्यांना शुद्ध असे म्हणतात. सर्व सिद्धींनी ते संपन्न असल्यामुळे त्यांना सिद्ध असेहि म्हटले जाते. ते प्रत्यक्ष परमात्माच असल्यामुळे मायेच्या तिन्ही गुणांतून ते मुक्त आहेत. त्यांना मी पूजा करून अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

असा रीतीने पूर्वी सांगितलेल्या पद्धतीप्रमाणे तीन अर्घ्य देऊन पंचामृताचा नैवेद्य दाखवावा; अथवा खारीक, खोबरें, खडीसाखर, खसखस, खिसमिस, काजू, बदाम, इत्यादिकांचे मिश्रण करून तो नैवेद्य दाखवावा; किंवा लाडू, जिलेबी, करंज्या इत्यादि मिष्ट पदार्थांचाहि नैवेद्य दाखवावा. या योगें इष्ट दैवत संतुष्ट होते. नंतर हात जोडून नम्रपणाने प्रार्थना करावी.

दत्तात्रेयोऽवतु स्वीयान्कालाग्निशमनाभिधः ।

बालभावं समाश्रित्य योऽनसूयापयोऽपिबत् ॥२८॥

भगवान् श्रीदत्तात्रेय स्वतः विश्वंभर असूनहि त्यांनी बालरूप धारण करून अनुसूयेचे स्तनपान केले व ते तृप्त झाले. असे हे कालाग्निशमन भगवान् दत्तात्रेय आपल्या भक्तजनांचे रक्षण करोत; अशी प्रार्थना करून हा कालाग्निशमन दत्तात्रेय यांचा जयंतीसमारंभ साजरा करावा. ॐ तत्सत् ।

पांचवा अवतार योगिजनवल्लभ श्रीदत्तात्रेय

श्रीदत्तात्रेय प्रभूंचा पांचवा अवतार योगिजनवल्लभ या नांवाने प्रसिद्ध आहे. अत्रिमहर्षींच्या उदरीं अवतार घेऊन दत्तात्रेय यांनी कालानलाप्रमाणे अत्रिमुनीच्या देहाचा दाह करणा-या कालाग्नीचे प्रशमन केले. अनादिसिद्ध प्रभु पुरुषोत्तम परमात्मा भगवान् श्रीदत्तात्रेय बालरूपाने अनसूयेच्या सात्रिध्यांत विराजले असतां त्याचे दर्शन घेण्याकरितां अत्रिऋषींच्या आश्रमांत इंद्रादि देव त्यांना अवलोकन करण्याकरितां आले. त्यांच्या पाठोपाठ ऋषिजनांचा समुदायहि तेथें जमला. गंधर्व आले, सिद्ध आले, चारण म्हणजे देवांचे स्तुतिपाठक तेहि आले. याचप्रमाणे योगविद्येमध्ये निष्णात असलेले योगिजन देखील आले. त्याचप्रमाणे साधुसंत व महात्मेहि आले. हे सर्व लोक दत्तात्रेयांच्या दर्शनासाठीं उत्सुक झालेले होते. त्यांची उत्कंठा पाहून दत्तात्रेयांनी शैशवावस्था सोडून बालरूपाने सर्वांना दर्शन दिले. योगमार्गाचा उपदेश करून त्यांनी सर्वांना संतुष्ट केले. नंतर पाहतां पाहतां ते आपल्या मूलभूत सनातन ज्योतिरूपाने सर्वांच्या पुढे प्रकट झाले. जणूं कांहीं 'माझ्या या साक्षीभूत स्वयंज्योतीचे आत्मरूपाने चिंतन करा. अर्थात् आत्मा म्हणजे मी स्वतःसिद्ध स्वयंप्रकाश ज्योतिस्वरूप आहे. असेच तुम्ही नित्य माझ्या रूपाचे चिंतन करीत रहा. अनायासाने सर्व दुःखांतून मुक्त व्हाल.' हाच उपदेश त्यांनी या रूपाने प्रकट होऊन सर्वांना केला. योगतत्त्वाचा उपदेश सांगून दत्तात्रेय यांनी सर्वांनाच योगी केले. सर्वांचे ते आवडते बनले. तेव्हांपासून लोक त्यांना योगिजनवल्लभ असे म्हणूं लागले.

आपल्याला दत्तात्रेयांनी पुन्हां कांहीं उपदेश करावा असा सर्वांचा अभिप्राय लक्षांत घेऊन दत्तात्रेय आपल्या मधुर वाणीने पुन्हा त्यांना म्हणाले," मी सदासर्वकाळ सर्वत्र विराजत असल्यामुळे, मला जन्म नाही. कोणत्याहि कर्माचा माझ्याशी कांहींहि संबंध नाही. मला पुण्य नाही व पापहि नाही. मला वास नाही व मला मृत्यूहि नाही. मी निर्गुण आहे. निराकार आहे. निरवयव आहे. जो जसे माझ्याकडे पाहील तसा मी त्याला दिसेन. मला देह नाही व कालहि नाही. मी जन्ममृत्युरहित असल्यामुळे मला देह आणि काल यांचा संबंध कसा असणार? मी मायेच्या सर्व गुणांतून सदासर्वकाळ पूर्णपणे मुक्त आहे. मी केवळ आपल्या अनिर्वचनीय योगमायेच्या प्रभावाने स्वस्वरूपांतून आविर्भूत झालो असे लोकांना वाटते. मी भक्तजनांवर अनुग्रह करण्याच्या बुद्धीने विविध रूपें धारण करतो व सर्व लोकांना आत्मसुखाचा अमुभव देऊन त्यांच्यावर दया करतो, ही गोष्ट खरी आहे; पण हीं सर्व कार्ये मायिक असल्यामुळे माझ्या तात्त्विक स्वरूपाला त्यामुळे तिलमात्रहि बाध येत नाही. मी तुम्हां सर्वांना हे माझे उत्तम बालरूप दाखविले आहे. ते केवळ तुम्हां सर्वांच्या मोक्षसुखासाठीच आहे असे समजा. माझे निर्मळ,

चरित्र सर्व जनतेच्या सुखासाठी उपयुक्त व्हावे अशा बुद्धीनेच मी हे सर्व चरित्र आचरीत आहे."

दत्तात्रेय म्हणाले, "देवहो ! तुम्ही आतां आपआपल्या स्थानाला जावे. ऋषिजनहो ! मुनिजनहो ! सर्वजनहो ! तुम्ही आतां आपआपल्या स्थानाला जावे. मी सर्वांचा आत्मा आहे. मी सर्वस्वरूप आहे. मी सर्वत्र ओतप्रोत भरून राहिलेलो आहे. मी सर्वसाक्षी आहे. मी सर्वरूपाने नटलो आहे. सर्व कांहीं मीच आहे. जसा मी आहे, तत्त्वतः तुम्ही पण तसेच आहां. जसा मी तसेच तुम्ही व जसे तुम्ही तसाच मी. तुमच्यांत व माझ्यांत तत्त्वतः कांहीं अंतर नाही, हे नीट लक्षांत घेऊन वागा म्हणजे तुमची सर्व दुःखांतून सुटका होईल. अविद्येने तुम्हांला पछाडलेले आहे व मी मात्र माझ्या मायेला स्वतःच्या आधीन करून ठेवलेले आहे. माझ्या उपदेशाचे चिंतन करून तुम्ही ज्या वेळीं अविद्येंतून मुक्त व्हाल त्या वेळीं तुम्ही व मी सर्व एकरूप आहों अशी तुमची खात्री होईल. जा. माझें चिंतन करीत तुम्ही आपआपल्या स्थाला आनंदाने जा." याप्रमाणे अत्रिमुनीच्या आश्रमांत आलेल्या देव, ऋषि, मुनि इत्यादिकांना निरोप देत असतां पुन्हां दत्तात्रेय म्हणाले, "हे सुजनहो ! मी म्हणजे शुद्ध सच्चिदानंदघन परिपूर्ण, परब्रह्म आत्मा;- म्हणजे सर्व स्थूल, सूक्ष्म देहांतर्गत जीवचैतन्य आणि परमात्मा म्हणजे सर्व चराचरसृष्टीचा अधिपति, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान, सर्वांतर्यामी, सर्वसाक्षी, त्रिगुणात्मक मायेचा नियामक, शबल म्हणजे मायोपाधिक परब्रह्म यालाच पुरुषोत्तम असे म्हणतात. हे सर्व तत्त्वतः एकरूपच आहे. मी असंग म्हणजे कोणत्याहि संसारधर्मांत न गुंतलेला अर्थात् सुख-दुःख, पाप-पुण्य आणि कर्तृत्व-भोक्तृत्व इत्यादि सर्व संसारधर्मांतून मुक्त असलेला असाच आहे. मी अनंत म्हणजे अंतरहित आहे. मला जन्म-मृत्यु, जरा-व्याधि, क्षय-वृद्धि, तहान-भूक इत्यादि संसारधर्मांचा तिळमात्रहि संबंध नाही." यावर कोणी असे विचारील कीं, अहो मध्यान्हकाळ झाला कीं जीव भुकेने व्याकूळ होतो, तहानेने बेचैन होतो, लहानाचा मोठा होतो, अनेक रोगांनी ग्रस्त होतो, शेवटीं मरतो. या सर्व गोष्टी माझ्या अनुभवाला येत असतांना माझा त्यांच्याशी कांहीं संबंध नाही असे कसे म्हणतां? यावर सद्गुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय म्हणाले, "माझ्या भक्तांनो ! तुम्हीं घेतलेला आक्षेप वरवर पाहतां खरा आहे असे वाटते; पण सूक्ष्म विचारांती सद्गुरुकृपेने अविद्येचे निरसन झाल्यानंतर तहान, भूक, वृद्धि-क्षय, जरा-मृत्यु आणि सुख-दुःख हे सर्व धर्म देहाचे आहेत; आत्म्याशी त्यांचा कांहीं संबंध नसतो. इंधन हा अग्नीचा उपाधि असल्यामुळे इंधनाचे लहानमोठे आकार अग्नीवर आरोपिले जातात. त्याचप्रमाणे मी - म्हणजे आत्मा, तत्त्वतः निराकार व निरमिक असूनहि स्थूल, सूक्ष्म, देहात्मक उपाधीशी संलग्न झाल्यामुळे उपाधीचे लहानमोठे आकार व जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि आणि सुख-दुःख हे सर्व उपाधीचे धर्म मीच्या म्हणजे

आत्म्याच्या ठिकाणी अज्ञानामुळे आरोपिले जातात. स्थूल देह, सूक्ष्म देह, स्वभावतः जड असूनहि मीच्या म्हणजे आत्म्याच्या सान्निध्यामुळे ते चेतन आहेत असे वाटतात; पण ते तत्त्वतः चेतन नसतात. हा विवेक तुम्ही सूक्ष्मविचारांती लक्षांत घ्यावा. म्हणजे कोणत्याहि आक्षेपाला थारा उरणार नाही. जा; तुम्ही आपआपल्या स्थळी जा. मीं केलेल्या उपदेशाचे चिंतन करा. विचारांती तुम्ही सर्व दुःखांतून मुक्त व्हाल. मग तुम्हांला कळून येईल कीं मी असंग आहे, मी अनंत आहे. मी अद्वय-द्वैतरहित आहे, मी प्रभु आहे, ईश्वर आहे. याप्रमाणे मीचे म्हणजे आत्म्याचे यथार्थ स्वरूप जो जाणतो त्याला कर्माचे बंधन उरत नाही."

दत्तात्रेय म्हणाले, "सुजनहो ! जसा मी अज म्हणजे जन्मरहित, अमर म्हणजे मृत्युरहित, असंगी म्हणजे संसाराच्या संबंधांनी विरहित, अक्रिय म्हणजे कर्मविवर्जित आणि निरंजन म्हणजे शुद्ध आहे; तसेच तुम्ही देखील आहां, याविषयीं तिळमात्रहि संशय मनांत ठेवूं नका." हे दत्तगुरुंचे भाषण ऐकून ते सर्व देव, ऋषि, सिद्ध, चारण, गंधर्व आणि पितर संतुष्ट झाले व दत्तप्रभु यांना वंदन करून त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे ते सर्व आपआपल्या स्थानाला निघून गेले.

याप्रमाणे मार्गशीर्ष शुक्ल पौर्णिमा, गुरुवार या रोजी योगिजनवल्लभ दत्तात्रेयप्रभूंचा अवतार झाला. मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्दशीस बुधवार व रोहिणी नक्षत्र या दिवशी झालेला कालाग्निशमन दत्तात्रेयांचा अवतार निराळा व मार्गशीर्ष शुद्ध पौर्णिमा, गुरुवार रोजी प्रदोषसमयीं झालेला योगिजनवल्लभ दत्तात्रेय हा अवतार निराळा, असे मार्गशीर्ष महिन्यांत दत्तात्रेय यांचे दोन अवतार पृथक् पृथक् लक्षांत घ्यावेत. कांहीच्या मते पांचवा अवतार मध्यान्हकाळीं झाला असेहि म्हटले जाते. यथाविधि दत्तात्रेयप्रभूंची पूजा करून खाली दिलेल्या तीन श्लोकांनी पृथक् पृथक् तीन अर्घ्य द्यावेत.

अर्घ्यदानाचे श्लोक

योगारिष्टविनाशायानसूयानंदनाय च ।
 दत्तात्रेयाय देवाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥
 योगविज्जननाथाय भक्तानंदकराय च ।
 दत्तात्रेयाय देवाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥
 विश्वेश्वराय सिद्धाय विश्वरूपधराय च ।
 पृथ्वीतत्त्वविनाशाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

ज्याच्या कृपेने योगमार्गातील सर्व संकटें नष्ट होतात अशा अनसूयानंदन भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांना मी पूजाकर्मरूपाने अर्घ्यप्रादन करीत आहे.

योगविद्येमध्ये निष्णात असलेल्या लोकांचा नाथ म्हणजे अधिपति असलेल्या आणि भक्तजनांना आनंद देणा-या देवाधिदेव भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांना मी पूजांगभूत अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

भगवान् श्रीदत्तात्रेय हे विश्वरूप असून विश्वाचे अधिपतीहि आहेत. ते सिद्ध असून पृथ्वीतत्त्वाचे अधिष्ठान आहेत. त्यांना मी भक्तिपूर्वक पूजांगभूत अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

याप्रमाणे तीन अर्घ्य देऊन उत्तम मोती समर्पण करावेत. अथवा जिलेबी, लाडू वगैरे उत्तम पक्वान्नांचा यथाशक्ति नैवेद्य समर्पण करावा.

सर्व अवतारांची पूजा करतांना प्रथम ॐ काराचा उच्चार करावा. मग त्या त्या अवतारांतील नांवाला चतुर्थी विभक्ति लावून पुढे नमः असा शब्द योजावा, व पूजेतील प्रत्येक उपचार दत्तात्रेयांना समर्पण करावा. उदाहरणार्थ - ॐ योगिराजाय नमः स्नानं समर्पयामि । ॐ अत्रिवरदाय नमः । ॐ दत्तात्रेयाय नमः । ॐ कालाग्निशमनाय नमः । ॐ योगिजनवल्लभाय नमः । अशा रीतीने त्या त्या अवतारांतील नांवाचा उच्चार करून त्या त्या अवताराचा उत्सव साजरा करावा. शेवटीं आरती व मंत्रपुष्प करून सर्वांना प्रसाद वांटावा. याप्रमाणे श्रीदत्तात्रेय यांच्या नांवाचा जयजयकार करीत उत्सव-समारंभ साजरा करावा. या चरित्रांतील कांही महत्त्वाचे श्लोक संस्कृतप्रेमी जनांकरितां खालीं देत आहोंत. त्यांचा अर्थ वर आलेलाच आहे. त्यामुळे तो निराळा देण्याची आवश्यकता नाही.

यदा दत्तोऽवतीर्णोयं कालाग्निशमनाभिधः ।
अत्रेर्गृहेऽवतीर्णो हि परमात्मा सनातनः ॥१॥
तं द्रष्टुमागतास्तत्र देवाश्च ऋषयोऽपि च ।
गन्धर्वाश्चारणाः सिद्धास्तथान्ये योगपारगाः ॥२॥
आत्मानं दर्शयामास भगवान्योगिवल्लभः ।
अनादिनिधनो देवो योऽनसूयात्रिसंभव ॥३॥
त्यक्त्वाऽर्भकस्वरूपं स तेषां सम्पश्यतां सताम् ।
आविश्चकार भगवाञ्जोतीरूपं सनातनः ॥४॥

दत्त उवाच

न मे जन्म न मे कर्म न मे गर्भेऽपि संस्थितिः ।
निर्गुणोऽजो निराकारो योऽस्मि सोऽस्मि यथा तथा ॥८॥
न मे देहः कुतः कालः संभवोऽपि न संशयः ।
मायागुणविमुक्तोऽहं भक्तानुग्रहकाम्यया ॥९॥
स्वरूपाज्जात इव च दर्शयामि स्वमायया ।
स्वभक्ताननुगृह्णामि सर्वलोकसुखावहः ॥१०॥
सर्वात्मा सर्गः साक्षी सर्वत्रावस्थितः प्रभुः ॥१२॥
असंगोऽहमनंतोऽहमद्वयः प्रभुरीश्वरः ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यत ॥१३॥
इत्यजत्वं चाक्रियत्वमसंगित्वं ममात्मनः ।
तथैव भवतां ज्ञेय नात्र कार्या विचारणा ॥१४॥

सहावा अवतार लीलाविश्वंभर श्रीदत्तात्रेय

सद्गुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांचा सहावा अवतार लीलाविश्वंभर या नांवाने प्रसिद्ध आहे. आतां आपण त्यांचे चरित्र पाहू. पूर्वी वर्णन केलेला योगिजनवल्लभ हा अवतार सर्व योगिजनांच्या कल्याणासाठी घेतला असल्यामुळे या अवतारांत त्यांनी योगिजनांच्या समुदायांत वास्तव्य केले. योगाभ्यासाचा मार्ग दाखविला. त्यांच्या योगाभ्यासांतील सर्व विघ्नांचे निराकरण केले. योगिजनांना उत्तम गति दिली. त्यामुळे ते योगिजनवल्लभ झाले. आतां लीलाविश्वंभर दत्तात्रेय यांचे चरित्र नीट लक्ष देऊन वाचावे. या चरित्रांत दत्तात्रेयांची वात्सल्यबुद्धि व त्यांच्या ठिकाणी असलेली निरपेक्ष करुणा यांची आपल्याला प्रचीती येईल.

एकदां दुर्दैवाने देशांत सर्वत्र मोठा दुष्काळ पडला. नैसर्गिक आपत्तींनी देश ग्रासला गेला कधीं खूपच खूप पाऊन पडून धान्याचा नाश व्हावयाचा तर कधीं मुळीच पाऊस न पडल्यामुळे पिकें सुकून जावयाची. क्वचित् जलप्रलयाचे प्रसंग ओढवले जात; तर क्वचित् पिण्यालाहि पाणी दुर्मिळ होत असे. लोक अन्नपाण्याला मोताद होऊन देशोधडीला लागले. क्वचित् प्रखर उन्हाने होरपळून जाऊं लागले; तर क्वचित् प्रचंड वाऱ्यावादळाचे तडाखे खारून संत्रस्त होत असत. टोळधाडीने तर वृक्षांचा हिरवा पालाहि नाहीसा होऊन ते वृक्ष खराट्यासारखे उभे असलेले दिसत. उंदरांचा सुळसुळट इतका व्हावयाचा कीं त्यामुळे रानांत गवताची काडीहि दिसेनाशी झाली. जनावरांना खावयाला मिळत नसल्यामुळे त्यांची शरीरें केवळ हाडांचे सांपळे बनले. लोकांना खावयास कांहीं मिळत नसल्यामुळे उपासमारीने त्यांच्यावर मृत्युमुखी पडण्याचा प्रसंग येऊं लागला. कठोर अंतःकरणाचे बडे बडे व्यापारी महागाईची पराकाष्ठा करून जनतेला पिळून काढूं लागले. श्रेष्ठ कोटीचे संपन्न सांठेबाज धान्याचे सांठे दडवून लोकांना नडवूं लागले. चोरांचा व दरोडेखोरांचा खूपच उपद्रव होऊं लागला. बाहेरून परचक्राची भीति व आंतून बंडाळीचा वणवा लोकांना सतत भेडसावीत असे. देशाला कोणी त्राता उरला नाही. देशसंरक्षणाची ज्यांच्यावर जबाबदारी तेच देशाचे भक्षक बनले. सर्वोच्च सत्ताधीशापासून तों अतिकनिष्ठ कर्मचाऱ्यापर्यंत सर्वच भ्रष्टाचाराचे अधिष्ठान बनले. याप्रमाणे नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्तींनी लोकांची दे माय धरणीं ठाय अशी अवस्था होऊन गेली. मनाला स्वास्थ्य नाही, चित्ताला शांति नाही. ऋषिमुनींची तपश्चर्या व यज्ञयागादि कर्मे यथासांग पार पडेनात. हा सर्व अभिप्राय ग्रंथकारांनी "ईति" या शब्दाने दर्शविला आहे. अशी देशाची दुरवस्था झाली असतां ऋषिमुनि, सत्शील ब्राह्मण आणि भक्तजन हे सर्व दयासागर, कनवाळू भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांना शरण गेले. कठीण परिस्थितीमध्ये त्यांच्याशिवाय दुःखी जनांच्या दुःखाचा कोण परिहार करणार? त्या वेळीं करुणानिधि भगवान् श्रीदत्तात्रेय

महासती श्रीअनसूयादेवी यांच्या अंकावर स्तनपान करीत होते. दीन जनांची ती करुणापूर्ण प्रार्थना ऐकल्याबरोबर दीनवत्सल भगवान् श्रीदत्तात्रेय आपले शैशवरूप सोडून लीलाविश्वंभररूपाने ते सर्वांच्या पुढे येऊन प्रसन्न मुखाने उभे राहिले. दत्तरूपी परमेश्वराने त्यांना अभयवचन दिले. खरोखर निर्वाणीच्या कार्ळी संकटांतून सोडविण्याला तो एक दयाघन परमात्माच समर्थ आहे. त्याच्यावांचून शरण जाण्याला योग्य दुसरा कोण आहे? दत्तात्रेयप्रभूंनी त्या सर्व लोकांकडे कृपापूर्ण दृष्टीने पाहिले.

अन्नपानादिदानेन लीलाविश्वंभरोऽभवत् ।

लीलया विश्वरूपाणि मुनिभ्यः स व्यदर्शयत् ॥७॥

सर्व लोकांना भरपूर अन्नपान देऊन तृप्त केले व वस्त्रप्रावरणादिकांनी संतुष्ट केले. हे सर्व कार्य परमेश्वराने सहज लीलेने केले म्हणून लोक त्यांना लीलाविश्वंभर असे म्हणू लागले. दत्तप्रभूंनी या सर्व लोकांवर अनुग्रह करून आपले विश्वरूपहि त्यांना दाखविले. परमेश्वराचे विश्वरूप अवलोकन करून सर्वांनी त्या लीलाविश्वंभर दत्तात्रेयाला साष्टांग प्रणिपात केले व हात जोडून नम्र भावाने दत्तात्रेयांची ते स्तुति करू लागले. दत्तात्रेयांनी त्या सर्वांना आपल्या आश्रमांत कांहीं काळ ठेवून घेतले. आपल्या अमृततुल्य मधुर वाणीने सर्वांना सदुपदेश करून संतुष्ट केले. दत्तात्रेयप्रभु आणि त्यांच्या सान्निध्यांत असलेले सर्व भक्तजन यांचा - अध्ययन-अध्यापन, योगाभ्यास आणि दत्तात्रेयप्रभूंच्या उपदेशाचे श्रवण असा नित्यक्रम आनंदांत चालू असतां त्या सर्वांची निष्ठा पाहून दत्तप्रभूंनी त्यांना एके दिवशी वनरूपानेच प्रपंचाचे दर्शन घडविले. प्रपंच हा एक विशाल अरण्यस्वरूप असून या अरण्यांत अहंकार नांवाचा एक मोठा पर्वत आहे. या पर्वताच्या सभोंवार व मध्यभागी भले मोठे जंगल आहे. त्यांत अस्ताव्यस्त वाढलेले मोठमोठे वृक्ष, छोटीं-मोठीं झाडे-झुडपे यांची खूपच गर्दी झालेली आहे. कामरूपी विकार हेच या अरण्यांतील आ वासून गिळावयास बसलेले महाभयंकर सिंह होत. त्याचप्रमाणे क्रोधरूपी विकार हे प्रक्षुब्ध होऊन फूत्कार टाकणारे सर्प होत. मनाला निर्माण होणारे निरनिराळ्या ग्राम्य विषयांबद्दलचे मोह हेच या प्रपंचरूपी अरण्यांतील जलाशय समजावेत. न पोहणारे लोक डोहांत पडून जसे बुडतात त्याचप्रमाणे अज्ञान या मोहरूपी जलाशयांत सांपडून मृत्युमुखी पडतात. या प्रपंचरूपी अरण्यांत वाढणारे नित्यनैमित्तिक क्रियारूपी वृक्ष सुखदुःखात्मक फुलाफळांनी बहरलेले असतात. याप्रमाणे सर्वांना प्रपंचरूपी अरण्याचे दर्शन घडवून दत्तात्रेयप्रभु म्हणाले, "हे जनहो ! हे कालरूपी वन अत्यंत कष्टदायक आहे. ते बहुधा दुःखच देत असते. यांतील कांही फळे वरवर रमणीय दिसतात व गोड भासतात. पण ती तशी नसतात. या वनवृक्षांची छाया आणि पाणी हेहि विषमयच असतात. हे वन दृष्टीस पडले तरी कष्ट होतात. मग यांतील वास्तव्याने किती दुःख होत असेल

याची कल्पनाच करावी. म्हणून सुजनहो, तुम्ही या संसाररूपी घोर अलण्याचा आश्रय करून राहू नका."

अहंकारो महानद्रिव्यस्तपादपसंश्रयः ।

कामो व्यात्तमुखः सिंहो मन्यवः कुपिताहयः ॥१२॥

जलाशयो मनोमोह अपोऽगाधा हि तत्र च ।

क्रियायोगा हि तो वृक्षा निष्फलाः सफलाः क्वचित् ॥१३॥

इत्येवं दर्शयित्वाऽथ तानुवाच महेश्वरः ।

इदं कालवनं कष्टं प्रायो दुःखकरं परम् ॥१४॥

आपातरमणीयानि दृष्टान्यत्र फलानि तु ।

छाया विषमयी चापि पानीयं विषमेव हि ॥१५॥

कष्टदं दर्शनादेव किमु तत्सेवितं पुनः ।

ततस्मान्न स्थेयमत्राद्य भवद्भिः सद्भित्तेच्छुभिः ॥१६॥

वरील श्लोकांचा अभिप्राय वर दिलेलाच आहे. दत्तात्रेय यांचे हे उपदेशपर भाषण ऐकूनहि पुष्कळलोक पूर्वीच्या सांसारिक प्रबळ दुर्वासनांमुळे व मोहामुळे पुनः संसाररूपी अरण्यांतच भटकू लागले. आध्यात्मिक, आधिदैविक आणि आधिभौतिक तापत्रयाच्या वणव्यामध्ये सांपडून होरपळू लागले.

पूर्वीप्रमाणेच लीलाविश्वंभर अंतर्धान पावले व पुन्हां प्रकट झाले. अशा रीतीने मलिन वासनांचा व अज्ञानाचा नाश होऊन सर्वांच्या अंतःकरणांत केलेला बोध ठसेतोपर्यंत परमेश्वराने ही लीला केली. करुणासागर असलेल्या लीलाविश्वंभराची ही लीला चालत राहिली. पुढे त्यांनी स्वतःच कृपा करून सर्वांचे संसाररूपी अरण्य पार नाहीसे करून टाकले. स्वप्नांत दुःखे अनुभवणारा माणूस जागा झाल्याबरोबर ज्याप्रमाणेसर्व दुःखांतून मुक्त होतो त्याप्रमाणे श्रीलीलाविश्वंभराच्या कृपेने ते सर्व भक्तजन दुःखांतून मुक्त झाले. दत्तात्रेयप्रभूंकडे अवलोकन करून नम्रभावाने त्यांनी दत्तात्रेय यांना विचारले, "महाराज, अतिभयंकर दिसणारं ते अरण्य कोठें गेले?" तेव्हां दत्तात्रेय त्यांना हंसून म्हणाले, "अहो ! जेथून ते निर्माण झाले होते तेथें ते गेले. हीच गति सर्व संसाराची आहे. अज्ञानामुळे संसार जेथून उदयाला येतो; - अज्ञानाचा निरास झाल्यानंतर तो तेथेंच मावळतो, यांत संशय नाही. जो कोणी या दुःखदायक संसाराला बाजूला सारून निरंतर माझे स्मरण करित राहिल तो सर्व संसारदुःखांतून मुक्त होईल. हा सर्व संसार असार असून त्याच्या मुळाशी असलेला अधिष्ठानरूप आत्मा हाच फक्त सत्य आहे. ही गोष्ट ज्याच्या अन्तःकरणांत रुजेल तोच सर्व दुःखांतून मुक्त होईल." यावर ते सर्व लोक म्हणाले, "महाराज, आत्मा हा कसा आहे व त्याचे ज्ञान आम्हांला कसे होईल हे कृपा करून सांगा. श्रीदत्तात्रेयप्रभु म्हणाले, " सर्वांचा अंतरात्मा मीच आहे. माझे ज्ञान सत्कर्माने व भक्तीने प्राप्त होऊं शकते." भक्तजन म्हणाले, " हे देवाधिदेवा,

आम्हांला ज्ञान नाही, सत्कर्म नाही व भक्तीहि नाही. मग आम्हांला आत्मस्वरूपाचा आक्षात्कार कसा होणार?"

त्वया सह चरिष्यामो नित्यं त्वद्दर्शनोत्सुकाः ।

त्वां त्यक्तुमक्षमास्तरस्मात् प्रसीद करुणां कुरु ॥३०॥

"हे दयाघना सद्गुरो ! आम्ही आतां सदासर्वकाळ तुमच्या बरोबरच राहू. आम्हांला नित्य तुमच्या दर्शनाची उत्कंठा आहे. तुम्हांला क्षणभरहि सोडावयास आमचे मन समर्थ नाही. म्हणून हे परमेश्वरा ! प्रसन्न व्हा आणि आमच्यावर कृपा करा. आम्हांला नित्य तुमच्या सान्निध्यांत राहू द्या."

ही सर्वांची विनंति ऐकून दत्तात्रेयप्रभु विचार करू लागले. 'आसक्ति ही योगाभ्यासांतील एक मोठे विघ्न आहे या लोकांची नित्य संगति माझ्या योगाभ्यासाला व एकांतवासाला बाधक ठरेल, तेव्हां हे सर्व लोक माझ्यापासून दूर कसे होतील, याचा मला विचार केलाच पाहिजे. ' असा विचार करून भगवान् दत्तात्रेय हे जवळ असलेल्या सरोवराच्या अगाध पाण्यांत उडी घेऊन दडून बसले. दत्तात्रेयप्रभु वर येतील आपणांस दर्शन देतील अशा बुद्धीने ते सर्व बराच काळ सरोवराच्या कांठी बसून राहिले. बराच काळ लोटल्यानंतर भगवान् श्रीदत्तात्रेय त्या सर्व लोकांची परीक्षा पाहण्याकरितां आपल्याबरोबर एका मायारूपी तरुण स्त्रीला घेऊन वर आले व त्याच्यासह खानपानादि व्यवहार करू लागले. हे प्रभूंचे आचरण पाहून बरेचसे लोक त्यांना कंटाळले व हे आचारभ्रष्ट आहेत असे समजून त्यांना सोडून जाऊ लागले. कांही लोक मात्र दत्तात्रेयांचा अधिका फार मोठा आहे, ते कधी आचारभ्रष्ट होणार नाहीत, आपणच त्यांना सोडून जावे या हेतूने ही कोवळ त्यांनी रचलेली माया असावी असा विचार करून पूर्ण श्रद्धेने तेथेंच बसून राहिले. अग्नीप्रमाणे तेजस्वी असलेल्या सद्ध लोकांना कशाचाहि दोष लागत नाही, अशा श्रद्धेने बसून राहिले. अशा रीतीने जे लोक उरले त्यांच्यावर दत्तात्रेयप्रभूंनी अनुग्रह केला -

संयोगो वा वियोगो वा कथं सर्वात्मनो भवेत् ।

अथापि लोकशिक्षार्थं दर्शयत्येवमीश्वरः ॥३६॥

सर्वस्वरूप असलेल्या ईश्वराला संयोग अथवा वियो कसा असणार? दोन पृथक् पृथक् वस्तूंचे एकत्र येणे, एकमेकांशी संगलन होणे याला संयोग असे म्हणतात, व एकमेकांहून निराळे होणे याला वियोग असे म्हणतात. परमात्मा हा एकच एक सर्व रूपाने नटलेला असल्यामुळे त्याचा कोणाशी संयोगहि नाही व नियोगहि नाही. तथापि लोकांना शिक्षण देण्याकरितां परमात्मा भक्तांना जवळ करणे, अभक्तांना दूर करणे इत्यादि कार्य करीत राहतो.

संगात्संजायते कामस्ततः क्रोधादयोऽघदाः ।

शोकमोहादयः सर्वे संगदेव भवन्ति हि ॥३७॥

योगभंगकरः संगः प्रतिकूलोऽविवेकिनाम् ।
विवेकिनां तु सत्संगः सर्वदा योगसिद्धिदः ॥३८॥
यत्नात्त्याज्यो बहिः संगः संगस्त्याज्यस्तथांतरः ।
इत्युपादिशदीशोऽयं लीलाविश्वंभरो विभुः ॥३९॥
पौषमासे पूर्णिमायां पुष्यर्क्षे बुधवासरे ।
स सूर्योदयवेलायामवर्तीणो महाद्युतिः ॥४०॥

संग म्हणजे विषयासक्ति, ही अंतःकरणांत निर्माण झाली की, विविध सुखांची साधने संगृहित करण्याची इच्छा निर्माण होते. या इच्छेलाच काम असे म्हणतात. ही इच्छा ज्या निमित्ताने विफल होते त्याच्याबद्दल अंतःकरणांत क्रोध निर्माण होतो. क्रोधाबरोबरच लोभ, मोह, मद, मत्सर, ईर्ष्या आणि द्वेष हे विकार अंतःकरणाला पछाडतात. हे विकार म्हणजे मनाचे रोगच होत. त्यांतून शोक आणि दुःख निर्माण होत राहतात. संग हा योगाभ्यासाचा भंग करणारा असल्यामुळे तो नेहमी विवेकी लोकांना प्रतिकूलच असतो; आणि अविवेकी लोकांचाहि तो नाशच करतो. याकरितां विवेकी लोक विषयांचा संग सोडून सज्जनांचा संग नेहमी स्वीकारीत असतात. कारण सज्जनांचा संग हा सदासर्वकाळ योगांची सिद्धि देणारा असतो. म्हणून शहाण्या लोकांनी विषयांचा संग हा सदासर्वकाळ योगांची सिद्धि देणारा असतो. म्हणून शहाण्या लोकांनी विषयांचा संग प्रयत्नाने टाळावा. बाह्य विषयांचा संग जसा हानिकारक आहे तसाच अंतःसंगहि हानिकारकच आहे. बाह्य विषय सोडले तरी अंतःकरणांत त्या विषयांची इच्छा शिल्लक राहणे त्याला अंतःसंग असे म्हणतात. तोहि घातकच असतो; ही गोष्ट मुमुक्षु जनांनी लक्षांत घ्यावी. अशा रीतीने लीलाविश्वंभर भगवान् श्रीदत्तात्रेययांनी पुढे असलेल्या भक्तजनांना उपदेश केला.

श्रीलीलाविश्वंभर दत्त हे पौषमासांतील पौर्णिमेच्या दिवशी पुष्य नक्षत्र आणि बुधवार असतांना सूर्योदयाच्या वेळीं अवतरले. श्रद्धा आणि भक्ति अंतःकरणांत ठेवून 'ॐ लीलाविश्वंभराय नमः' असे प्रत्येक वेळीं म्हणून ध्यानावाहनादि सर्व पूजोपचार समर्पण करावेत. त्यानंतर प्रत्येक वेळीं एक एक श्लोक म्हणून तिन्ही श्लोकांनी तीन अर्घ्य द्यावेत.

अर्घ्यदानाचे श्लोक

पूर्णब्रह्मस्वरूपाय लीलाविश्वंभराय च ।
दत्तात्रेयाय देवाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥
अद्वैतानंदरूपाय विश्वरूपाय शंभवे ।
अन्नमयाय देवाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥
लीलाविग्रहरूपायानसूयानंदनाय च ।
संसारश्रमनाशाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

परिपूर्ण परब्रह्मस्वरूप असलेले भगवान् श्रीलीलाविश्वंभर दत्तात्रेय गुरुदेव यांना पूजानिमित्ताने मी अर्घ्य देत आहे.

हे लीलाविश्वंभरा ! आपण एकमेवाद्वितीय अर्थात् अद्वैतस्वरूप आहां. आपण आनंदरूप आहां. आपण विश्वरूप आहां. सर्व विश्वाचे कल्याण आपल्यामुळेच होत आहे. आपण अन्नमय म्हणजे सर्व विश्वाला पोटभर अन्न देऊन विश्वाचे भरणपोषण सहज लीलेने करीत आहां. म्हणून आपणांस लीलाविश्वंभर देव असे म्हणतात. मी भक्तिपूर्ण अंतःकरणाने या पूजासमयीं तुम्हांला अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

हे दत्तात्रेया ! आपण भक्तजनांच्या कल्याणाकरितां लीलेने मूर्त स्वरूप धारण केलेले आहे. हे अनसूयानंदना दत्तात्रेया, आपण भक्तजनांच्या सांसारिक कष्टांचा नाश करून टाकतां. हे दयाळा, परमेश्वरा, मी या पूजाप्रसंगीं अर्घ्य समर्पण करीत आहे.

याप्रमाणे तीन अर्घ्य देऊन दत्तात्रेयांच्या संतोषासाठी मिष्टान्नाचा नैवेद्य दाखवावा. यायोगें तर संतुष्ट झालेले दत्तात्रेय तुमचे अभिलषित कार्य पूर्ण करून तुम्हांला संतुष्ट करतील. आरती व मंत्रपुष्प झाल्यानंतर तीर्थप्रसाद वांटून श्रीदत्तगुरुंच्या जयजयकारांत हा श्रीलीलाविश्वंभर यांचा सहावा जयंतीमहोत्सव समाप्त करावा. ॐ तत्सत् ।

सातवा अवतार सिद्धराज श्रीदत्तात्रेय

सद्गुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांचा सातवा अवतार सिद्धराज या नांवाने प्रसिद्ध आहे. लीलाविश्वंभर दत्त या नांवाने अवतरून अपेक्षित असलेले सर्व कार्य पूर्ण झाल्यानंतर दत्तात्रेयप्रभूंनी सिद्धराज या नांवाचा अवतार येऊं न देतां बालरूपाने ते प्रकट झाले व भूतलावर इतस्ततः पर्यटन करीत करीत हिमाचल प्रदेशांतील बदरिकावनांत एकटेच प्रविष्ट झाले. इकडे तिकडे फिरत फिरत ते बदरिकाश्रमापर्यंत येऊन पोहोचले. तेथें अनेक सिद्ध लोक वास्तव्य करीत होते. त्यांनी खडतर तपश्चर्या करून कष्टसाध्य अशा सिद्धि मिळविलेल्या होत्या. त्या सिद्धींच्या जिवावर ते अनेक प्रकारची सुखें भोगीत व चैन करीत काळ कंठीत होते. सिद्धींच्या बळावर ते कामक्रोधादि विकारांच्या खूपच आहारीं गेलेले होते. कोणी लंगोटी परिधान करून तर कोणी नग्न अवस्थेंतहि रहात होते. कोणी मौन धारण करून बसलेले होते, तर कोणी आत्मप्रौढीचे वर्णन करण्यांत गर्क झालेले होते. कोणी आस्तिकांचा पक्ष घेऊन तर कोणी नास्तिकांचा पक्ष घेऊन निरनिराळ्या विषयांवर वादविवाद करीत बसलेले होते. एकदां त्या सर्व सिद्धांचा मेळावा एका ठिकाणीं जमला होता. त्या मेळाव्यांत लीलाविश्वंभर दत्तात्रेय हे बालरूप धारण करून सर्वांच्या मार्गें जाऊन बसले. सर्व सिद्धांच्या स्वभावाची परीक्षा पाहणे व त्यांच्या गर्वाचा परिहार करणे हा उद्देश दत्तात्रेयांनी मनांत ठेवलेला होता. दत्तात्रेयांचे ते अत्यंत तेजस्वी व दिव्य बालरूप पाहून सर्वांची दृष्टि त्यांच्याकडे आकृष्ट झाली. अत्यंत मनोहर असलेले बालयोगी भगवान् दत्तात्रेय योगमुद्रेने बसलेले होते.

दत्तात्रेयांना मोठ्या ऐटींत बसलेले पाहून त्या सर्व सिद्धांनी प्रश्न केला, "बाळ तूं कोण आहेस?" त्यांचा हा प्रश्न ऐकून दत्तात्रेय म्हणाले, "माझें स्वरूप कोणाच्याहि प्रतीतीला येत नसल्यामुळे मला अप्रतीतस्वरूप असे म्हणतात." यावर सिद्धांनी विचारले, "तुझा आश्रय कोण आहे हे तरी सांग." दत्तात्रेय म्हणाले, "मला कोणी आश्रय नाही व माझा कोणी स्वामी अथवा संरक्षकहि नाही."

"तुझा योग कोणता व त्याच्या अभ्यासाची रीत कोणती?" दत्तात्रेय म्हणाले, "माझ्या योगाला मी चित्रयोग हे नांव दिलेले असून त्याच्या अभ्यासाची कांही प्रक्रिया नाही." यावर सिद्धांनी विचारले, "तुझा गुरु तरी कोण आहे?" त्यावर दत्तात्रेयांनी उत्तर दिले कीं, मला कोणी गुरुच नाही. पुन्हां सिद्ध म्हणाले, "तुझी मुद्रा कोणती? वैष्णवी की शांभवी?" सिद्धराज म्हणाले, "माझी ही करुणात्मक मायेच्या पलीकडची निरंजनी मुद्रा आहे."

"अरे ती कशी असते?"

उत्तर - "जसा मी आहे तशीच ती असते."

"अरे या मुद्रेंत तुला काय दिसत आहे?"

सिद्धराज दत्तात्रेय म्हणाले,"ध्यानातीत अवस्थेंत जे प्रतीतीला येते अर्थात् ध्याता, ध्यान आणि ध्येय या त्रिपुटीच्या पलीकडचे जे कांही तत्त्व आहे तेच माझें ध्येय होय."

यावर सिद्ध म्हणाले, "बाळ, तुझा मार्ग तरी कोणता?"

त्यावर दत्तात्रेय म्हणाले, "ज्या मार्गाने गेले असतां सहज अनायासे शिवतत्त्वाचा साक्षात्कार होतो तोच माझा मार्ग होय. अन्य कोणत्याहि मार्गाने जातां येणे शक्य नाही. तोच माझा मार्ग होय."

याप्रमाणे ती सिद्धमंडळी व भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांचा वादविवाद चालू असतां आकाशमार्गाने जात असलेले अकरा रुद्र, बारा आदित्य, अष्ट वसु आणि त्याचप्रमाणे एकूणपन्नास मरुद्गण तसेच महर्षि, साध्यदेव, यक्ष, गंधर्व व किन्नर हे जात असतां त्यांची गति कुंठित होऊन ते सर्व भूतलावर त्या ठिकाणीं उतरले. त्यांना पाहून ती सर्व सिद्धमंडळी आश्चर्यचकित झाली."अहो, देवांची गति कुंठित होऊन ते या ठिकाणीं उतरले, हे आमच्या सिद्धीचे फल होय." त्यांतहि एक म्हणतो, हे माझ्या सिद्धीचे फल आहे, तर दुसरा म्हणतो, छे! ते माझ्या सिद्धीचे फल आहे. अशा रीतीने त्यांच्यांत वाद सुरू झाला. मी श्रेष्ठ आहे - मी श्रेष्ठ आहे; याप्रमाणे स्वतःच्या श्रेष्ठत्वाची ख्याति ते गाऊं लागले. त्यांचा तो परस्परामध्ये चाललेला कलह पाहून सद्गुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय त्यांना म्हणाले, "हे सिद्धजनहो ! तुम्ही आपसांत हे भांडण कां करीत आहां? तुम्ही सर्वच श्रेष्ठ आहां, पण तुमच्यामध्ये अधिक श्रेष्ठ कोण आहे याचा निर्णय घेण्याची सोपी युक्ति मी तुम्हांला सांगतो. त्यामुळे तुमच्यामध्ये सर्वांत अधिक श्रेष्ठ कोण हे तुम्हांला सहज कळून येईल. गति कुंठित होऊन भूमंडलावर या ठिकाणी उतरलेले हे सर्व देव आणि इतर लोक ज्याच्या शब्दाने पुनःवर जातील तो तुम्हां सर्वांमध्ये श्रेष्ठ आहे असे समजा. त्याचे सिद्धिसामर्थ्य सर्वांपेक्षा प्रबळ आहे ही गोष्ट निर्विवादपणे सिद्ध होईल. तात्पर्य, ज्याच्या शब्दाने हे सर्व लोक पूर्ववत् वर जातील त्याच्याच सिद्धीने त्या सर्वांची गति कुंठित झाली हेहि आपोआप सिद्ध होईल." हे दत्तात्रेय यांचे भाषण ऐकून ती सर्व सिद्धमंडळी ठीक आहे असे म्हणून पृथक् पृथक् "मी तुमच्या गतीचा अवरोध काढून घेतला आहे. तुम्ही आतां स्वच्छंदपणे आपआपल्या स्थाला निघून जावे " असे त्या सर्व सिद्धांनी म्हटले; पण एकाच्याहि शब्दाचा उपयोग झाला नाही. कोमीहि देव अथवा ऋषिमुनि आपआपल्या स्थानापासून हलूंहि शकले नाहीत.

यामुळे आपण खूप मोठी सिद्धि मिळविलेली आहे असे मानणारे ते सर्व सिद्धलोक अत्यंत लज्जित झाले. त्यांचा क्रोध मावळला. अहंकार पार गळाला. ते सर्व सिद्ध निस्तब्ध झाले. त्यांचा क्रोध मावळला. अहंकार पार गळाला. ते सर्व श्रीदत्तात्रेय म्हणाले," हे देवहो, ऋषि-मुनिजनहो, तुम्ही सर्व आपआपल्या स्थालाना सत्वर जाऊन पोहोचो. मीं तुमचा प्रतिबंध दूर केला आहे. तुम्ही तिळमात्रहि चिंता न करतां आनंदाने आपआपल्या स्थानाला जावे. माझा तुमच्यावर अनुग्रह आहे." हे ऐकल्याबरोबर ते सर्व देव व इतर मंडळी एका क्षणांत आपापल्या स्थानाला जाऊन पोहोचली. हे पाहून बदरिकाश्रमांतील सर्व सिद्ध महात्मे आश्चर्यचकित जाहले व म्हणूं लागले,"खरोखर हा प्रत्यक्ष परमात्माच बालरूपाने आपल्यापुढे अवतरलेला आहे." देवांनी निरोप घेतांना दत्तात्रेय यांच्या चरणीं सादर प्रणिपात केला व आतां त्या सर्व सिद्धांनीहि दत्तात्रेय यांच्या चरणीं भक्तिपूर्वक सादर अभिवादन केले. देव आणि सिद्ध यांनी त्या ठिकाणीं दत्तात्रेय यांची मुक्त कंठाने स्तुति केली. भक्तियुक्त अंतःकरणाने पुनःपुन्हां दत्तात्रेयरूपाने हा आपल्याला परमात्माच भेटला. असे मानून वारंवार नम्र भावाने नमस्कार केले. त्यानंतर दत्तात्रेयांनी पाहिले कीं, आतां हे सर्व सिद्ध आपले भक्त झालेले आहेत, त्यांचा अहंकार मावळलेला आहे, गर्व गळालेला आहे, अंतःकरणे शुद्ध झालेली आहेत. हे सर्व अनुग्रहाला पात्र झालेले आहेत असे पाहून दत्तात्रेय त्यांना म्हणाले -

अहं सिद्धः परो योगी परमात्माऽऽत्मभूः स्वयम् ।

देवदेवो जगन्नाथः कालाग्निशमनो हरिः ॥२५॥

सर्वात्मा सर्ववित्साक्षी मतो वः परमेश्वरः ।

शिवं भवतु सर्वत्र सर्वतो मत्प्रसादतः ॥२६॥

प्रसन्नोऽहं प्रवक्ष्यामि यदिष्टं तद् वृणीष्व मत् ।

सर्वसिद्धिप्रदः सोऽहं सिद्धिभूः सकलाश्रयः ॥२७॥

मी सिद्धराज आहे. मी श्रेष्ठ योगी अर्थात् योगिराज आहे. मी स्वतःच सिद्ध परमात्मा आहे. मला देवदेव म्हणतात, तर कोणी कालाग्निशमन असेहि म्हणतात. सर्व भक्तांची दुःखे मी हरण करतो. म्हणून मला कोणी हरि असेहि म्हणतात. मी सर्वांचा आत्मा आहे. त्याचप्रमाणे सर्वस्वरूपहि आहे. तसाच मी सर्वज्ञ व सर्वसाक्षीहि आहे. तसाच मी परमेश्वरहि आहे, हे तुमच्या प्रतीतीला आलेच आहे. तुमचे सर्वत्र कल्याण असो. माझ्या कृपेने तुमचे सर्व कांही भले होवो. मी प्रसन्न आहे. तुम्हांला जे कांही पाहिजे असेल ते माझ्याकडून मागून घ्या. मी सर्व सिद्धि समर्पण करणारा आणि सर्व सिद्धींचा अधिष्ठाता आहे. मी सर्वांचे आश्रयस्थान आहे." अत्यंत प्रसन्न असलेल्या योगिराजांचे हे भाषण ऐकून ते सर्व सिद्ध म्हणाले," हे परमेश्वरा ! जर तुम्ही आमच्यावर प्रसन्न आहां तर आम्हांला पूर्ण सिद्धींचे प्रदान करा. ज्याप्रमाणे दयाळू वडील आल्या पुत्राचे हित करतात त्याचप्रमाणे देवदेवेश्वरा

दत्तात्रेया, तुम्ही आमचे कल्याण करा. आम्हांला योगमार्गाचाहि उपदेश करा. त्याचप्रमाणे तुमच्या विषयी आमच्या अंतःकरणांत अखंड भक्ति राहो. हीच आमची प्रार्थना आहे." त्यांची ही विनंति ऐकून दत्तात्रेय म्हणाले, "सिद्धींनी दुसऱ्याला त्रास देण्याचा मोह निर्माण होतो. अहंकार वाढतो. सिद्धि या योगाला विघ्ने निर्माण करतात. तुम्ही सिद्धींच्या नादीं लागूं नका. हे सिद्धहो, मी सांगतो ते ऐका. मी तुम्हांला अशा योगाचा उपदेश करित आहे की, त्याच्यामुळे जसा मी प्रत्यक्ष परमात्मा व आनंदसागर आहे त्याचप्रमाणे तुम्ही देखील सच्चिदानंदघन परिपूर्ण परब्रह्मस्वरूप व्हाल."

तथैव मंत्रराजोऽहं नादरूपोऽव्ययः शिवः ।

मदधीनं जगत्सर्वं मंत्राधीनोऽहमेव हि ॥३५॥

जगद्गुरु श्रीदत्तात्रेय म्हणाले," आत्मचिंतनाबरोबरच माझ्या प्राप्तीसाठी माझ्या मंत्राचीहि उपासना करावी. माझ्या मंत्रांना मंत्रराज असे म्हणतात. मी मंत्रराजस्वरूप आहे. मी नादरूप असून अव्यय म्हणजे अविनाशी आणि शिव म्हणजे परब्रह्मस्वरूप आहे, मी म्हणजे परमात्मा. हे सर्व जग माझ्या आधीन आहे; आणि मी मंत्राच्या आधीन आहे. ते प्रभावी मंत्र आणि जपाची पद्धति मी तुम्हांला सांगतां. विधिपूर्वक केलेल्या अनुष्ठानाने हे मंत्र उपासकाला सिद्धि प्राप्त करून देतात." दत्तात्रेयांनी अशा या आत्मशक्ति प्राप्त करून देणाऱ्या मंत्र-तंत्रांचा उपदेश सिद्धांना केला. रहस्य, न्यास, कवच इत्यादि सर्व तांत्रिक पद्धतीचाहि उपदेश केला. सिद्धराजांनी स्वतःच ही शास्त्रपद्धति सांगितलेली असल्यामुळे या पद्धतीला सिद्धराजागम असे म्हणतात. दत्तात्रेयांनी सर्व सिद्धांना उपदेशिलेली ही सिद्धराजागमपद्धति कालांतराने आपले अनन्यभक्त श्रीदासोपंत (अंबेजोगाई) यांनाहि उपदेशिली. दासोपंतांनी ती लिहूनहि ठेवली आहे. हा अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ सिद्धराजागम या नांवाने उपलब्ध आहे; पण तो भक्तजनांच्या भाग्यानेच जेव्हां प्रकट होईल तेव्हां तो एक सुदिनच मानला जाईल. बदरिकाश्रमांतील सर्व सिद्धमंडळी सिद्धराजागमाच्या पद्धतीने अनुष्ठान करून पूर्ण सिद्ध व पूर्ण ज्ञानी झाली. सिद्धराजाच्या कृपेने त्यांचे सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन ते कृतकृत्य व धन्य झाले.

दिवैव संगवस्यांते सिद्धेशस्तानुपादिशत् ।

माघमासे पूर्णिमायां मघायां गुरुवासरे ॥३९॥

सिद्धराज भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांनी सिद्धमंडळींना सिद्धराजागमाचा उपदेश ज्या दिवशी केला तोच दिवस सिद्धराजाचा जयंती दिवस मानला जातो. तो दिवस माघ शुद्ध पौर्णिमेचा होता. त्या दिवशी मघा नक्षत्र होते. गुरुवार होता. दिवसा संगवकाळ म्हणजे धार काढण्याची ती वेळ होती. अशा शुभ मुहूर्तावर हा उपदेश झाला. भगवान् श्रीदत्तात्रेय याच शुभदिनी वर सांगितलेल्या सुमुहूर्तावर अवतरले. त्यांच्या मंगलमय मूर्तीचे सर्व सिद्धांनी पूजन केले. भक्तजनांनीहि यथाविधि पूजन

करून खाली दिलेल्या तीन श्लोकांनी पृथक् पृथक् तीन अर्घ्य समर्पण करावेत.

अर्घ्यदानाचे श्लोक

सर्वसिद्धान्तसिद्धाय देवाय परमात्मने ।
सिद्धराजाय सिद्धाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥
संसारदुःखनाशाय सर्वशोकहराय च ।
सिद्धराजाय देवाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥
सवर्णज्ञानदीपाय सर्वशक्तिधराय च ।
सिद्धराजाय शांताय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

सर्व सिद्धांतांनी ऊहापोह करून ज्याची सिद्धि केलेली आहे अथवा सर्व सिद्धांतांनी ज्याला मानलेले आहे; जो दिव्य शक्तिशाली असून सर्व सिद्धांचा राजा आहे, त्या सिद्धराज दत्तात्रेय याला मी पूजानिमित्ताने अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

जो सर्व संसार-दुःखांचा नाश करतो आणि जो सर्व शोकांचे निरसन करतो त्या सिद्धराज गुरुदेव दत्तात्रेयाला मी पूजानिमित्ताने अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

आपण स्वतः परब्रह्मस्वरूप असल्यामुळे आत्मसमान वर्ण जो परमात्मा त्याच्या स्वरूपावर प्रकाश टाकणारा जो प्रत्यक्ष प्रदीपच आहे आणि जो ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति इत्यादि सर्व शक्तींना धारण करतो अशाच्या अत्यंत शांत असलेल्या सिद्धराज दत्तादेवाला मी या पूजाकर्मांमध्ये अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

याप्रमाणे तीन अर्घ्य देऊन नैवेद्य समर्पण करावा. अशा रीतीने पूजा केली असतां भक्त सिद्ध बनतो. बदरिकाश्रमांतील सर्व सिद्धमंडळींनीही सिद्धराजाची पूजा करून थोड्याच काळांत संपूर्ण सिद्धि प्राप्त करून घेतली. नैवेद्य, आरती, मंत्रपुष्प झाल्यानंतर सर्वाना प्रसाद वांटून सिद्धराज दत्तात्रेय यांचा हा जयंती-महोत्सव जयजयकाराच्या घोषांत साजरा करावा. ॐ तत्सत् ।

आठवा अवतार ज्ञानराज श्रीदत्तात्रेय

श्रीदत्तात्रेय यांचा आठवा अवतार ज्ञानराज हा होय. एकदां विश्वगुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय एकांतामध्ये बसले असतां विचार करूं लागले कीं, हे सिद्धलोक माझ्या उपदेशाने सिद्ध झाले खरे, पण जोंपर्यंत कामक्रोधादि विकार समूळ नष्ट होत नाहीत तोंपर्यंत ख-या शांतीचा व सुखाचा त्यांना लाभ होणार नाही. काम हा सर्व दुःखांचे मूळ असून कामामुळेच जीव हा सतत संसारामध्ये धडपड करीत असतो. काम हाच कर्ता व करविता आहे. कामाच्या जोडीला क्रोधहि पाठोपाठ धांवत येतोच. काम आणि क्रोध यांच्या जोडीने मनुष्यांना पछाडले कीं, ते सर्वस्वीं कामक्रोधाच्या आधीन होऊन जातात. सूक्ष्म विचार केला असतां मानवांना स्वातंत्र्य आहे काय असा प्रश्न पुढे येतो.

कामाधीनं जगत्सर्वं वर्तते सस्पृहं तथा ।

चित्तया परया व्याप्तं तापत्रयविकंपितम् ॥३॥

कामो हि नरकद्वारं दुःखदः पापसंग्रहः ।

सर्वानर्थकरः सर्गे भ्रामकः सर्वपीडकः ॥४॥

हे सर्व जग कामाच्या आधीन आहे. काम म्हणजे इच्छा. मनांत इच्छेचा अंकुर निर्माण झाला कीं, एका इच्छेंतून दुसरी इच्छा व दुसरीतून तिसरी याप्रमाणे इच्छांची परंपरा निर्माण होत जाते. अशा रीतीने हे सर्व जग विषयाभिलाषांच्या जाळ्यांत सांपडते व चित्तेने त्रस्त होऊन जाते. कामामुळे सर्व जग चित्तेने व्याकुळ होत असते. आणि आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक या त्रिविध तापांनी होरपळत असते, खरोखर काम हा नरकांचे म्हणजे विविध दुःखांचे द्वारच आहे. कामादि विकार हे पदरीं असलेला जणू कांहीं पापांचा सांठाच होय. काम हा सर्व प्रकारचे अनर्थ निर्माण करणारा असून या जीवाला सृष्टीमध्ये भटकावयास लावतो व सर्वाना पीडा देतो. अंतःकरणांत कामविकार फोफावला कीं, अनर्थाची परंपरा सारखी वाढत राहते, आणि अनर्थ वाढला कीं, जगाचा नाश ओढवतो. तेव्हां सिद्धराज दत्तात्रेय मनांशी विचार करीत आहेत की," मला या सर्वाना कामाच्या जालांतून सोडविले पाहिजे. या लोकांना ज्ञानानेच माझ्या सायुज्याचा लाभ होईल व ते पूर्ण सुखी होतील." असा विचार करून परम दयाळू भगवान् श्रीदत्तात्रेय ते पूर्वीचे त्रिगुणातीत आणि नित्य शुद्ध, बुद्ध, मुक्त असे आपले स्वाभाविक रूप व आपली सहजावस्था क्षणभर बाजूला ठेवून ते पुन्हां कौमार रूप धारण करून प्रकट झाले. हा श्रीदत्तात्रेय यांचा आठवा अवतार होय. या अवताराला ज्ञानसागर असे अनुरूप नांव देण्यांत आले. हा ज्ञानसागर श्रीदत्तात्रेय यांचा अवतार फाल्गुन शुक्ल पक्षांतील दशमीच्या दिवशी रविवारी सूर्योदयाच्या वेळीं झाला. त्या वेळीं पुनर्वसु नक्षत्र होते.

फाल्गुने मासि शुक्लायां दशम्यां रविवासरे ।
भास्करस्योदये चैव पुनर्वस्वृक्षसंयुते ॥८॥

याप्रमाणे वरील श्लोकांत सांगितलेल्या शुभ मुहूर्तावर आविर्भूत होऊन बदरिकाश्रमांतील सिद्धांचा समुदाय ज्या ठिकाणी बसला होता तेथे डोक्याइतक्या उंच स्थानावर आकाशांत अधांतरीं तेजोवलयांत प्रकट झाले. त्यानंतर सर्व सिद्धांनी उच्च स्थानावर आकाशांत अधांतरीं विराजत असलेल्या दत्तात्रेयाला पाहून त्याचा प्रभाव सहन न झाल्यामुळे दत्तात्रेयांच्या त्या सिद्धीचा अथवा शक्तीचा पराभव करण्याचा विडा उचलला . सर्वांनी आपआपल्या शक्तीप्रमाणे दत्तात्रेय यांना खाली खेचण्याचा प्रयत्न केलो; पण ते कांही दत्तात्रेयांना तिळमात्रहि स्वस्थानापासून भ्रष्ट करू शकले नाहीत. त्यांच्या त्या प्रयत्नाने दत्तात्रेयांची मुद्रा म्हणजे सहजावस्था तिळमात्रहि ढळू शकली नाही. असे हे अभूतपूर्व दत्तात्रेयांचे ईश्वरी सामर्थ्य पाहून पुन्हां कदां त्या ईश्वरी शक्तीवर सर्व सिद्धांनी एकवटून आघात करण्याचा प्रयत्न केलो; पण त्याचे ते सर्व प्रयत्न विफल झाले. वा-याने कितीहि आघात केले तरी खडकाळ पर्वताचे शिखर अणुमात्रहि विचलित होत नाही. त्याचप्रमाणे ज्ञानसागर भगवान् श्रीदत्तात्रेय आपल्या स्थानापासून यत्किंचितहि ढळले नाहीत. तेव्हां सर्व सिद्धांची खात्री झाली की, हा कोणी सामान्य सिद्ध नसून साक्षात् परमात्माच आहे. असे समजून त्यांनी दत्तात्रेयांच्या चरणीं नमस्कार केला आणि पूर्वीप्रमाणे दत्तात्रेय यांना तुम्ही कोण? तुमचे नांव काय इत्यादि प्रश्न केले. दत्तात्रेय यांनीहि पण पूर्वीप्रमाणे उत्तरें देऊन त्यांचे समाधान केले. त्यानंतर सर्व सिद्धांनी तो पूर्वीचाच हा प्रत्यक्ष परमात्मा आपल्या पुढे उभा आहे असे जाणून भक्तियुक्त अंतःकरणाने प्रणाम केले व हात जोडून नम्रपणाने दत्तात्रेयांची ते स्तुति करू लागले.

हे देव सर्वदेवेश दीननाथ जगत्पते ।

त्वत्प्रसादाद्वयं सर्वं तव शक्तिमुपागताः ॥१९॥

हे प्रभो देवाधिदेव! हे दीनानाथा जगन्नाथा विश्वंभरा ! तुमच्याप्रमाणेच सर्व शक्तींनी व सिद्धींनी युक्त आम्ही तुमच्यायच कृपेने झालेलो आहोत; पण हे परमेश्वरा, अद्यापि आमची ही कल्पना भ्रांतच आहे. आम्ही आटोकाट प्रयत्न करूनहि तुम्हांला भूमंडलावर उतरवू शकलो नाही. यावरून आमची शक्ति अद्यापि अपूर्ण आहे व तुम्ही शक्तीने परिपूर्ण आहां. यावर ज्ञानसागर दत्तात्रेय म्हणाले, "वायु हा सर्व भूतांमध्ये राहून सर्वांचे संचालन करण्यास समर्थ आहे. तथापि तो आकाशाचे संचालन करू शकत नाही. कारण आकाश हे अवयवशून्य आहे, सर्वांना व्यापून राहणारें आहे व सर्वांचे ते कारणहि आहे. म्हणून वायूच्या आघाताने ते तिळमात्रहि विचलित होऊं शकत नाही. त्याचप्रमाणे मी त्रिगुणात्मक आत्ममायेच्या संपर्काने तिळमात्रहि स्वरूपापासून विचलित होऊं शकत नाही. मी सर्व सृष्टीचे कारण आहे तसाच मी निर्गुणहि आहे. अर्थात सत्त्व, रज आणि तम या तिन्ही

गुणांपासून अलिप्त आहे. तसाच मी निर्विकार आणि निरामय म्हणजे क्षमकल्याणस्वरूप आहे. सर्व देहांमधून माझे वास्तव्य आहे व सर्व पदार्थांशी माझा संपर्क आहे. तरीपण मी सर्वाहून निराळा व पूर्णपणे अलिप्त आहे. मी सर्वदा अबाध्य म्हणजे कधीहि नाहीसा न होणारा आणि सर्व प्राणिमात्रांचा आत्मा मीच आहे. मी मायेचा आधार असून मला कोणाचाच आश्रय नाही. मी नित्य आनंदमय ब्रह्मस्वरूप आहे. मी सृष्टिकालीं उत्पन्न होत नाही. स्थितिकालामध्यें माझे पोषण अथवा वृद्धि कधीं होत नाही आणि प्रलयकालीं माझा नाशहि होत नाही. कारण मी सर्वसंगरहित आहे. मी सदा सत्यस्वरूप आहे. मी साक्षात् परिपूर्ण परम सत्य, परब्रह्मच आहे. मी शुद्ध, द्वैतरहित, एकमेव अद्वितीय अक्षर म्हणजे कधींहि न झिजणारा अविनाशी असा आहे. मला पाहिजे तर सर्वशून्य म्हणा. कारण हे जे कांही दिसत आहे ते कोणीच मी नव्हे, व ते कांहीच मी नव्हे अथवा मला अशून्य म्हणजे परिपूर्ण असेहि म्हणतां येईल. कारण मी सर्व रूपाने नटलो आहे व मी सर्व कांहीं आहे. मी कधी मायेने आवृत म्हणजे आच्छादित झालेलो नाही. ईश्वरत्वच जेथें कल्पित अर्थात खोटें आहे तेथें सिद्धांची कथा काय? तुम्ही सर्व काममोहित होऊन निष्फळ गोष्टींचा अभ्यास करण्यांत आसक्त झालेले आहांत. हाच अभिप्राय खाली दिलेल्या श्लोकांत वर्णन केलला आहे.

श्रीदत्तात्रेय उवाच

सर्वभूतगतो वायुर्यथा सर्वस्य चेष्टकः ।
 सोऽपि संचालने व्योम्नो नैव शक्नोति सर्वथा ॥२१॥
 सर्वावयवशून्यत्वात् कारणत्वाद्यथाम्बरम् ।
 न चलत्यनिलाघातात्तथाऽहं चात्ममायया ॥२२॥
 कारणत्वान्निर्गुणत्वानन्निर्विकारो निरामयः ।
 सर्वत्रावस्थितो देहे सर्वसंस्पर्शवर्जित ॥२३॥
 अबाध्यः सर्वभूतात्मा मायाधारो निराश्रयः ।
 नित्यानंदमयं ब्रह्म सर्वसंगविवर्जितम् ॥२४॥
 नैवोत्पत्तौ समुत्पन्नः स्थितौ च न स्थितः कदा ।
 न चैव प्रलये नाशः सत्यरूपस्य मे सदा ॥२५॥
 ब्रह्मैवाहं परं सत्यं शुद्धमद्वयमक्षरम् ।
 सर्वशून्यमशून्यं च माययाऽनावतं सदा ॥२६॥
 ईश्वरत्वमसद्यत्र सिद्धानां तत्र का कथा ।
 विफलाभ्याससंसक्ता भवंतः काममोहिताः ॥२७॥

दत्तात्रेय पुन्हां म्हणाले, कामामुळेच मनामध्ये क्रोधाचा संचार होतो. क्रोधाने स्मरणांचा गोंधळ होतो. मति दिडमूढ होते. स्मृतिभ्रम झाला कीं, अन्याय्य व दुःखप्रद अशी कर्मे घडूं लागतात. ज्या कर्मांमुळे जीवाला नरकप्राय यातना भोगाव्या लागतात त्याचप्रमाणे या सिद्धीदेखील अंती नरकतुल्य दुःखेंच होत.

सिद्धीच्या नादीं जो लागला, त्याला कधीं माझी प्राप्ति होत नाही. त्याला कधीं सुखहि मिळत नाही व उत्तम गतीहि मिळत नाही. यावर सिद्धजन म्हणाले, 'हे देवदेवा, रमापते सद्गुरो! तुम्ही आमचे रक्षण करा. खरोखर आम्ही अत्यंत मूढ आहो. तुमचे यथार्थ स्वरूप जाणण्याला असमर्थ आहो. तुमचे माहात्म्य आमच्या बुद्धीला आकलन होत नाही.

शत्रुः कामो मनुष्याणामज्ञामल्पमेधसाम् ।

इति ज्ञातं यथार्थत्वं त्वत्प्रसादात् सुवाक्यतः ॥३४॥

आपण म्हणालांत ते अगदीं बरोबर आहे. काम हा मनुष्याचा मोठा शत्रु आहे. मानव हा त्याच्यापुढे हतबल व निर्बुद्ध होतो, हे आम्ही तुमच्या कृपेने तुम्हीं केलेल्या उपदेशावरून बरोबर लक्षांत घेतले. हे जगन्नाथा सद्गुरो, तुम्ही आम्हांला या कामरूपी बंधनांतून सोडवावे. आम्हांला ज्याच्या योगाने खात्रीने मुक्त होतां येईल व आम्ही पूर्ण सुखी होऊं असा उपाय सांगा.

यावर ज्ञानसागर दत्तात्रेय म्हणाले, "तुम्ही माझीच मन लावून आराधना करावी, मीं पूर्वी सांगितलेल्या पद्धतीने सिद्धराजागमाचा अवलंब करून माझ्या मंत्रमय स्वरूपाची उपासना करावी. त्याप्रमाणे मीं सांगितलेल्या ज्ञानमार्गातील साधनांचा व तत्त्वज्ञानाचा वरचेवर सदाचारपूर्वक विचार करावा.

फलसंगपरित्यागात् कामक्रोधादि वर्जनात् ।

मद्भक्त्या मत्पदप्राप्तिर्न युक्त्यैवेति निश्चितम् ॥३७॥

केवळ युक्तीने म्हणजे तर्कानेच तुम्हांला माझी प्राप्ति होणार नाही तर तुम्हांला फलाची आसक्ति सोडून आणि कामक्रोधादि सर्व विकार जिंकून अनन्यचित्ताने माझी भक्ति करावी लागेल. याच साधनाने तुम्हांला फलाची आसक्ति सोडून आणि कामक्रोधादि सर्व विकार जिंकून अनन्यचित्ताने माझी भक्ति करावी लागले. याच साधनाने तुम्हांला माझ्या पदाची प्राप्ती होईल; दुसरा उपाय नाही. हा श्रीज्ञानसागर दत्तात्रेयांचा उपदेश श्रवण करून ते सर्व सिद्धजन याच मार्गाने गेले व कृतार्थ झाले. फाल्गुन शुद्ध दशमीच्या दिवशी, सूर्योदयाच्या वेळीं श्रीज्ञानसागर दत्तात्रेय यांचे यथावधि पूजन करून खाली दिलेल्या तीन श्लोकांनी तीन अर्घ्य द्यावेत.

अर्घ्यदानाचे मंत्र

सर्वत्राज्ञाननाशाय ज्ञानदीपाय चात्मने ।

सच्चिदानंदबोधाय कर्मार्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥

भेदत्रयविनाशाय मोक्षबीजाय चात्मने ।

ज्ञानप्रियाय देवाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥

भक्त्वारिष्टविनाशाय विज्ञानसागराय च ।

दत्तात्रेयाय देवाय कर्मणाऽर्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

सर्वाच्या अंतःकरणांतील अज्ञानरूपी अंधकाराचा नाश करणारे आणि ज्ञानदीपस्वरूप असलेले तसेच सर्वात्मस्वरूप आणि सचिच्चदानंदस्वरूप असलेले ज्ञानसागर भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांना मी पूजाप्रसंगी अर्घ्यदान करीत आहे.

जो परमात्मा निरवयव असल्यामुळे स्वगत भेदरहित आहे त्याच्यासारखा दुसरा कोणी नसल्यामुळे ज्याच्या ठिकाणी भेदाचा लेशहि येऊं शकत नाही; अथवा ज्याच्या साक्षात्काराने दृश्य, द्रष्टा आणि दर्शन इत्यादि त्रिपुटिस्वरूपाचा भेद मावळतो आणि जो ज्ञानप्रिय आहे अशा त्या ज्ञानसागर दत्तात्रेय यांना मी पूजांगभूत अर्घ्य समर्पण करीत आहे.

जो भक्तांची सर्व अरिष्टें दूर करतो आणि स्वतः विज्ञानांचा सागर आहे अशा त्या गुरुदेव दत्तात्रेयाला मी पूजाकर्मांगभूत अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

याप्रमाणे ती अर्घ्य दिल्यानंतर नैवेद्य, आरती व मंत्रपुष्प करून श्रीज्ञानराज दत्तात्रेय यांच्या जयघोषांत हा उत्सव यथाशक्ति साजरा करावा. यथाशक्ति छोटें मोठें मंदिर बांधून ते दत्तात्रेयाला अर्पण करावे. ॐ तत्सत् !

नववा अवतार विश्वंभरावधूत श्रीदत्तात्रेय

श्रीअत्रिनंदन भगवान् दत्तात्रेय यांनी भक्तजनांच्या कल्याणासाठी श्रीविश्वंभरावधूत या नांवाचा नववा अवतार धारण केला. मागील अवतारांत बदरिकाश्रमीं राहून खडतर तपश्चर्येने सिद्धिसंपन्न झालेल्या भक्तजनांवर अनुग्रह करण्याकरितां ज्ञानसागररूपाने प्रकट होऊन त्यांच्या अहंकाराचा परिहार केला व सदुपदेशाने त्यांच्या अज्ञानरूपी तिमिराचा नाश करून त्यांना सदाचाराचे वळण लावले. यानंतर बराच काळ निघून गेल्यावर दत्तात्रेय यांना त्यांचे स्मरण झाले. ते सर्व सिद्धजन माझ्या उपदेशाप्रमाणे वागून उत्तम गति प्राप्त करून घेण्याच्या स्थितीत आले आहेत कीं, नाहीत हे पाहण्याची दयासागर दत्तात्रेय यांना इच्छा झाली. सद्गुरु हे केवळ उपदेश करूनच थांबत नसतात; तर आपण केलेल्या उपदेशाप्रमाणे वागून साधक हे उत्तम गतीच्या दिशेने उत्तरोत्तर प्रगतिशील वाटचाल करित आहेत कीं नाहीत हे परीक्षून पाहण्यासाठी भक्तजनांना वारंवार भेटी देतात व त्या भेटींतून पुनःपुन्हां सदुपदेशाचा लाभ देऊन साधकाला ते कृतार्थ करण्याचा प्रयत्न करित असतात. दयानिधि भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांनी बदरिकाश्रमांतील सिद्धजनांची परिक्षा घेण्याचे ठरविले. सिद्धराज भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांनी एक विचित्र वेष धारण केला. त्यांनी आपले मंगलमय व नयनमनोहर असलेले सुंदर रूप जांकून टाकले आणि अमंगल व कर्मभ्रष्ट अशा म्लेंच्छ रूपाने बदरिकाश्रमांत ते प्रकट झाले. भिल्लासारखी अंगकार्ति, कांहीसा राकट चेहरा, डोक्यावर भुरके केंस, कमरेभोवती मळकट वस्त्र गुंडाळलले, गळ्यात काळा दोरा, हातात वाकडी तिकडी काठी, बरोबर काळा कुत्रा अशा थाटांत दत्तात्रेय यांची स्वारी सिद्धांच्या आश्रमांत येऊन उभी राहिली. निर्मळ ब्रह्म पण भक्तजनांची परिक्षा पाहण्याकरितां मळकट रूपाने अवतरले. या सर्व भक्तांना पूर्वी आपण मंत्रानुष्ठानाचा मार्ग दाखविला होता. मंत्रानुष्ठानाने चित्ताची शुद्धि होते, इंद्रिये अंतर्मुख होतात, मनाची एकाग्रता होते. मन परमात्मस्वरूपी विलीन होण्याचा मंत्रानुष्ठानयोग हा एक प्रभावी मार्ग आहे. मात्र या योगाचे निरलसपणे सातत्याने अनुष्ठान होणे हे अत्यंत आवश्यक असते. प्रमादविरहित मंत्रजपाची विधिपूर्वक नित्य क्रिया साधकाच्या हातून व्हावी लागते.

ततो बहुतिथे काले मंत्रानुष्ठानकारिणाम् ।

तेषामेवात्मभक्तानां क्रियाः सम्यक्परीक्षितुम् ॥१॥

तत्पूर्वरूपमाच्छाद्य मलीमसमिवाऽक्रियम् ।

अब्रह्मरूपमपरमवधूतं व्यधारयत् ॥२॥

बदरिकाश्रमांतील आपल्या भक्तांच्या हातून हीं सर्व अनुष्ठाने व्यवस्थित रीतीने पार पडत आहेत कीं नाहीत हे पाहण्यासाठी मंगलमय अवधूत अमंल रूपाने अवतरले तरी त्यांचे ते रूप अवधूत म्हणजे शुद्धचे होते. अहंकाराने, अज्ञानाने व

मोहाने ग्रासलेल्या त्या सिद्ध भक्तांना हे कसे कळणार? म्लेंच्छरूपाने अवतरलेल्या दत्तात्रेय यांनी मात्र सर्व सिद्धांचे सूक्ष्म निरीक्षण केले, आणि त्या सिद्धांच्या समजांत ध्यानमुद्रेने ते शांतपणे एका बाजूला बसले. त्या वेळेला कांही लोक चित्ताचा स्वस्वरूपी लय करून बसलेले होते, तर कांही चंचल चित्ताने थडामस्करी करीत बसलेले होते. कांही एकमेकांवर संतापलेले होते, तर कांही दुःखित, उद्विग्न व कष्टी होऊन संत्रस्त झालेले दिसत होते. कांहीं ग्राम्य गोष्टींच्या चर्चेत दंग झालेले होते, तर कांहीं लोकांना कामक्रोधादिविकारांनी ग्रासून टाकलेले होते. कांही लोक पूर्वी अभ्यासिलेल्या ध्यानयोगाच्या बळावर ध्यानसमाधीमध्ये निमग्न होऊन बसलेले होते. कांही परस्परविरुद्ध अशा विचारांच्या लाटांचे आघात खाऊन संशयसागरामध्ये गटांगळ्या खात होते. दयानिधि भगवान् दत्तात्रेयांनी हा सर्व प्रकार पाहिला. त्यांचे मन कृपेने कळवळले. त्यांच्यावर अनुग्रह करण्यासाठी दत्तात्रेयांनी त्या सर्वांची मने आपल्याकडे वळवून घेतलीं. तेव्हां ते सर्व सिद्ध महात्मे आपापलीं कर्मे सोडून देऊन निश्चलपणाने व एकटक दृष्टीने दत्तात्रेय यांच्याकडे पहातच बसले. दत्तात्रेय पूर्वीप्रमाणे पुन्हां आपल्याला सोडून देतील काय अशा भीतीने त्यांची मने घाबरून गेलेलीं होती. दत्तात्रेय बसले कीं ते बसत असत व दत्तात्रेय उठले कीं तेहि पण उठून उभे रहात असत. दत्तात्रेय थांबले कीं तेहि थंबत होते व दत्तात्रेय पळू लागले कीं तेहि पळत असत. अशा रीतीने छायेप्रमाणे ते दत्तात्रेयांचे अनुकरण करूं लागले. दत्तात्रेयप्रभुंनी त्या सर्वांच्या बुद्धींना आपल्याकडे खंचून घेतले व कांहीं क्षणांनी त्या सर्वांच्या चित्तवृत्तींना मोकळेहि करून टाकले. तेव्हां त्या सर्वांनी, 'हा आपलीं मने हिरावून घेत आहे व आपल्या मनाला भुरळ पाडीत आहे,' असे समजून दत्तात्रेयांचा छळवाद करण्याला आरंभ केला. त्या सर्व सिद्धांनी दत्तात्रेयांना विचारले कीं, 'तुम्ही कोण आहां?' यावर दत्तात्रेयांनी मागील अवताराप्रमाणेच उत्तरें देण्यास प्रारंभ केला. "अहो, माझ्या स्वरूपाची खरी प्रतीति कोणाला येऊच शकत नाही. मी कोण आहे व कसा आहे हे कोणालाच कळू शकणार नाही." दत्तात्रेयांचे हे उत्तर ऐकून सिद्धलोक आपापसांत म्हणूं लागले कीं, अहो हा पूर्वीच आपल्याला दर्शन देणारा व उपदेश करणारा दत्तात्रेय तर नेसल का? यावर कांहीं सिद्धलोक भानावर येऊन म्हणाले कीं, "अहो, खरोखर हाच तो सिद्धराज ज्ञानसागर भगवान् श्रीदत्तात्रेयच आहे." असा निश्चय करून त्या सर्वांनी दत्तात्रेय यांच्या चरणीं साष्टांग प्रणिपात केला. दत्तात्रेय यांचा जयजयकार करून हात जोडून नम्रपणाने ते दत्तात्रेयांच्या पुढे उभे राहिले व म्हणाला -

हे दत्ता करुणामूर्ते गुरो संदेहनाशन ।

कृपया पाहि देवेश शरणागतवत्सल ॥१६॥

हे दत्तात्रेया सदगुरो ! आपण प्रत्यक्ष करुणामूर्तीच आहां. आपण आमच्या अंतःकरणांतील सर्व संशय दूर करण्याला समर्थ आहां. आम्ही तुमच्या चरणीं

अनन्य भावाने शरण आलेलो आहोतं. हे देवेश ! तूं शरण आलेल्यावर दया करणारा आहेस. आमच्यावर कृपा करून तूं आमचे संरक्षण कर. हे प्रभो ! तुम्ही आम्हांला मंत्रयोगाचा उपदेश केला; पण तो आम्हांला यथासांग आचरितां येत नाही. आमचे चित्त अत्यंत विक्षिप्त म्हणजे चंचल असल्यामुळे तुम्ही सांगितलेला मंत्रयोग आमच्या चित्तामध्ये नीट ठसत नाही व त्याचे यथासांग अनुष्ठान आमच्या हातून घडत नाही.

गुणतश्चञ्चलं चितं तद्भावति पिशाचवत् ।
 देहे बद्धासने बद्धे मुद्रामालापरिग्रहात् ॥१८॥
 योगेनानेन सा सिद्धिर्भविष्यति कथं पुनः ।
 अतस्त्रायस्व योगेश योगाभ्यासेऽति दुर्बलान् ॥१९॥

हे परमेश्वरा ! आमचे चित्त स्वभावतःच चंचल आहे. तशांतच त्यामध्ये रजोगुण अधिक वाढल्यामुळे ते मन अधिकच चंचल झाले आहे. त्यांतहि तमोगुणाची त्याला साथ मिळत असल्यामुळे ते मोहोनेहि व्यापून गेलले आहे. ते पिशाचप्रमाणे सैरावैरा इकडे तिकडे धांवत सुटले. देह हा बद्धासनावर स्थिर करून व मुद्रा आणि माला धारण करून ते चित्त स्थिर कसे करावे हे आम्हांला कळत नाही. तरी कृपा करून आम्हांला चित्त स्थिर करण्याचा उपाय सांगा. आम्ही सांगोपांग योगाचे अनुष्ठान करण्याला असमर्थ आहोत.

तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां दत्तात्रेयः कृपांबुधिः
 चैत्रे शुक्ले पौर्णिमायां चित्रर्क्षे भौमवासरे ॥२०॥
 द्वितीययामे प्रथमे प्रहरे प्रादुरास सः । श्लो. २१ पूर्वाध.

त्यांचे ते भाषण ऐकून दयानिधि दत्तात्रेय यांनी आपले पूर्वरूप सोडून दिले व मंगलमय विश्वरूपाने ते सर्व सिद्धजनांच्या पुढे प्रकट झाले. याच अवताराला विश्वभंरावधूत असे म्हणतात. दत्तात्रेयप्रभूंचा हा अवतार चैत्र मासातील शुक्ल पक्षांत, पौर्णिमेच्या दिवशी, चित्रा नक्षत्रावर, दुसऱ्या प्रहरांतील पहिल्याच मुहूर्तावर झाला. त्या दिवशी मंगळवार होता. अशा या शुभमुहूर्तावर दत्तात्रेयांनी नववा अवतार धारण केला. दत्तात्रेयांचे हे रूप सर्व लोकांच्या परिचयांत असलेल्या श्लोकाने वर्णन करावयाचे झाल्यास त्या रूपाकडे पाहून असेच म्हणावे लागेल कीं -

नमोस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
 सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥

दत्तात्रेयांच्या त्या रूपांत अनेक वर्णांच्या छटा व्यक्त झालेल्या होत्या. त्याचप्रमाणे त्या रूपांत अनेक पावले विराजत होती. हजारों उदरें आणि हजारों करकमले दृग्गोचर होत होती. तसेच मुखकमलेहि हजारों दिसत होती. नेत्र म्हणजे डोळे, श्रोत्र म्हणजे कान आणि ग्रीवा म्हणजे कंठ हे अनंत संख्येने दिसत असून ते रूप दिव्य ज्योतिर्मय असेच सर्वांच्या प्रत्ययाला येत होते. जणू कांहीं या

विश्वरूपाने दर्शन देऊन श्रीदत्तात्रेय यांनी मीच सर्व विश्वाच्या उत्पत्तीचे, स्थितीचे व लयाचेहि अधिष्ठान आहे ही गोष्ट सर्वांच्या प्रत्ययास आणून दिली. श्रीदत्तात्रेय सर्व सिद्धांना उद्देशून म्हणाले, 'हे सिद्धजनहो ! मी निर्गुण आहे, निराकार आहे, निर्विकार आहे, निरवयव आहे. मी सर्वव्यापी आहे. त्याचप्रमाणे मी मायेचा आश्रय असून अनंतकोटि ब्रह्मांडांत चाल असलेल्या सर्व घडामोडींचा साक्षी म्हणजे द्रष्टा आहे. मी सर्व गुणांचा द्रष्टा असून सर्व गुणांच्या रूपानेहि प्रकट होत असतो. त्याचप्रमाणे मी स्वभावतः सर्वसंगववर्जित असल्यामुळे माझ्या ठिकाणी कोणत्याहि क्रियेच्या लेशाचा स्पर्शहि होऊ शकत नाही. मी सर्वाभास म्हणजे सर्व जगाला प्रकाशित करीत असूनहि स्वतः निराभास म्हणजे चंद्रसूर्य आदि कोणाच्याहि प्रकाशाने प्रकाशित होणारा नाही. त्याचप्रमाणे मी सर्व मंत्रस्वरूप आहे. मी स्वभावतःच सर्वांपासून अलिप्त आहे. मग कोणत्याहि क्रियेचा मला लेप काय लागणार?

हे सिद्धजनहो, तुम्ही माझेंच निरंतर स्मरण करा. माझ्याच निरंतर स्मरणाने तुम्हांला उत्तम गति मिलेल व मुक्तीहि मिळेल. माझ्याच सतत स्मरणाने तुम्हांला आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कारहि होईल यांत तिळमात्रहि संशय नाही. भक्तजनहो, प्रेमाने आणि दृढनिश्चयाने तुम्ही माझेंच सतत स्मरण करा. सर्व भक्तांना निर्वाणयोगाचा म्हणजेच पूर्ण सुखाचा लाभ होण्याकरितां मंत्रराजस्वरूप असलेल्या अथवा मंत्रबीजाक्षरस्वरूप असलेल्या माझें जो अनन्य चित्ताने चिंतन करील अर्थात् "द्राँ दत्तात्रेयाय नमः" या मंत्राने अथवा केवळ 'द्राँ' या एका बीजाक्षर मंत्राने जो माझें अत्यंत आवडीने चिंतन करील तो सर्व दुःखांतून मुक्त होऊन पूर्ण सुखी होईल. याप्रमाणे दत्तात्रेयप्रभूंनी आपल्या भक्तांना भक्तिमार्गाचा उपदेश केला. हाच अभिप्राय खाली दिलेल्या श्लोकांत वर्णिलेला आहे.

निर्गुणोऽहं निराकारः सर्वव्यापी निरंजनः ।

नित्यानंदमयब्रह्मस्वभावाद् गुणवर्जितः ॥२४॥

अहं मायाश्रयः साक्षी गुणद्रष्टा गुणात्मकः ।

सर्वसंगविहीनात्मस्वभावात्तत्र का क्रिया ॥२५॥

सर्वाभासे निराभासः सर्वमंत्रमयः सदा ।

स्वभावात्सर्वनिर्मुक्तः क्रियाभिस्तत्र किं पुनः ॥२६॥

ममानुस्मरणान्मुक्तिर्ममानुस्मरणाद्गतिः ।

ममानुस्मरणाज्ज्ञानं भविष्यति न संशयः ॥२७॥

मंत्रराजं तु मां ध्यात्वा मंत्रबीजाक्षरात्मकं ।

यः करोति ममासक्त्या स्मरणं स सुखी नरः ॥२९॥

दत्तप्रभूंनी उपदेश केल्यानंतर ते आपले मंगलमय विश्वरूप पाहतां पाहतां झांकून टाकले व क्षणभर पूर्वरूप प्रकट करून ते अंतर्धान पावले.

अर्घ्यदानाचे श्लोक

विश्वंभराय देवाय भक्तप्रियकराय च ।
भक्तप्रियाय देवाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥
सर्वज्ञानविनाशाय द्वंद्वतापहराय च ।
योगश्रमविनाशाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥
नामप्रियाय देवाय योगसंस्थापकाय च ।
सर्वोत्तमाय सिद्धाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

वर सांगितलेल्या सुमुहूर्तावर विश्वंभरावधूत दत्तात्रेय यांचे शास्त्रोक्त विधीने यथासांग पूजन करून वर सांगितलेल्या तीन श्लोकांनी क्रमशः एक एक असे तीन अर्घ्य द्यावेत. भक्तजनांना प्रिय असलेले भगवान् विश्वंभर अवधूत दत्तदेव यांना मी पूजाकर्मनिमित्ताने अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

भगवान् दत्तात्रेय हे भक्तजनांचे सर्व अज्ञान नाहीसे करून शीत-उष्ण, सुख-दुःख, मान-अवमान, आणि जय-पराजय इत्यादि सर्व प्रकारच्या द्वंद्वजनित तापांचेहि हरण करणारे आहेत. त्याचप्रमाणे ते, भक्त योगाभ्यास करीत असतांना भक्तजनांना होणा-या परिश्रमाचेहि अपहरण करीत असतात. अशा त्या विश्वंभर अवधूतांना मी पूजाकर्मागभूत अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

दत्त दत्त दत्त असे आपले सतत नाम घेत राहणे हे दत्तात्रेय यांना अत्यंत प्रिय आहे. भक्तजनांच्या कल्याणासाठी योगिराज दत्तदेव यांनी योगविद्येची प्रतिष्ठापनाहि केलेली आहे. ते स्वतः सर्वोत्तम आणि सिद्धपुरुष आहेत. त्या दत्तदेवाला मी या पूजेच्या निमित्ताने अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

याप्रमाणे ती अर्घ्य देऊन गोप्रदान करावे. नंतर नैवेद्य, आरती व मंत्रपुष्प करून दत्तात्रेय प्रभूंचा जयजयकार करावा. शेवटी, सर्वाना तीर्थप्रसाद देऊन हा जयंती-महोत्सव साजरा करावा. ॐ तत्सत् ।

दहावा अवतार मायामुक्तावधूत

भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांचा दहावा अवतार मायामुक्तावधूत या नांवाने ओळखला जातो. सद्गुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय एकदां आपल्या भक्तांची परीक्षा पाहण्याकरितां वैशाख शुद्ध चतुर्दशीच्या दिवशी एका भक्त ब्राह्मणाच्या घरीं भिक्षुरूपाने अवतरले. त्या दिवशी बुधवार होता आणि स्वाति नांवाचे नक्षत्र होते. श्रीदत्तात्रेय प्रकट झाले तो काळ मध्यान्हाचा होता. अशा शुभ काळीं त्रैलोक्यपावन भगवान् दत्तात्रेय भक्तांच्या घरीं अवतरले.

माधवस्य चतुर्दश्यां शुक्लायां बुधवासरे ।

स्वात्यृक्षयुक्ते माध्यान्हे व्यक्तः स लोकपावन ॥२॥

दत्तात्रेयप्रभूंचा हा अवतार भक्तांच्या अंतःकरणांतील प्रेम, श्रद्धा आणि दृढनिश्चय पाहण्याकरितांच होता. वर सांगितलेल्या शुभ दिनी एका शील नांवाच्या सदाचारसंपन्न बुद्धिमान् ब्राह्मणाच्या घरीं श्राद्धकर्म चालूं होते. त्याच वेळीं भगवान् दत्तात्रेय हे भिक्षुरूपाने अचानक प्रकट झाले. ते बैराग्यासारखे दिसत होते. अंगकांति शुद्ध सोन्यासारखी देदीप्यमान होती. हत्तीच्या सोंडेप्रमाणे त्यांचे दोन्ही हात गुढग्याला स्पर्श करतील इतके ते दीर्घ असल्याचे दिसत होते. मूर्ति अत्यंत सुंदर होती. अंगी तारुण्य मुसमुसलेले होते. कटिभागीं कौपीन अर्थात लंगोटी शोभत होती. पृष्ठभाग छाटीने आच्छादिलेला होता. त्यांनी डाव्या हातामध्ये भिक्षुपात्र व उजव्या हातामध्ये दंड धारण केलेला होता. गळ्यांत रुद्राक्षांची टपोरी माळ शोभत होती. त्यांचे नेत्र कमलदलाप्रमाणे किंचित् आरक्त, विशाल, तेजस्वी आणि पाणीदार दिसत होते. त्यांचा भालप्रदेश भव्य असून मस्तकावर जटाभार विसलत होता. त्यांनी आपल्या शरीराला शुद्ध चंदनाने मिश्रित असे भस्म चर्चिलले होते. पाठीमागून तरुण काळा कुत्राहि त्यांच्याबरोबर येत असलेला दिसत होता. अशी ती प्रभूंची दिव्य मूर्ति ब्राह्मणांची पाने मांडलेली होती त्या ठिकाणीं येऊन अकस्मात् उभी राहिली. त्या अवधूताला पाहून ते सर्व निष्ठुर ब्राह्मण संतापले व त्या बैराग्याचा धिक्कार करित कठोर शब्दाने त्याला विचारूं लागले, "तूं कोण आहेस? धिक्कार असो तुझा." इत्यादि.

यावर दत्तात्रेय म्हणाले, "मी अप्रतीत अस्वरूप आहे. अनंत नामांनी व अनंत रूपांनी नटलेला विश्वव्यापी अवधूत आहे." त्याचे ते उत्तर ऐकून तो शील ब्राह्मण मनामध्ये समजला कीं, अहो हा पूर्वीचाच सिद्धराज अथवा ज्ञानसागर नाही ना? त्याची ती मुद्रा व हालचाल पाहून तोच हा असावा असे त्या शील ब्राह्मणाला वाटूं लागले. आपला संशय दूर करण्याकरितां त्याने त्या बैराग्यास पुन्हां विचारले, 'तुझा आश्रय कोण? तुझा स्वामी कोण? तुझा संप्रदाय आणि उपासना कोणती?' इत्यादि. यावर ते दिगंबर अवधूत म्हणाले, "माझा आश्रय कोणीच नाही. मीच

सर्वांचा श्रय आहे. माझा स्वामी कोणीच नाही. मीच त्रैलोक्याचा स्वामी आहे.' त्याची ती उत्तरे ऐकून शील ब्राह्मणाने हे तर आपले गुरुच आहेत असे त्यांना ओळखले व त्यांच्या चरणीं साष्टांग प्रणिपात केला. हात जोडून आसनावर बसविले. अर्घ्यपाद्यादि पूजोपचारांनी त्यांची भक्तिपूर्वक पूजा, स्तुति व नमस्कारहि केला. श्राद्धाकरितां शिजविलेले अन्न त्या अवधूताला वाढून त्यास तृप्तहि केले. याप्रमाणे धूप, दीप, नैवेद्य व तांबूल इत्यादि सर्वोपचारांनी त्या भिक्षुवेषधारी अवधूताचा आदरपूर्वक पूर्ण सत्कार केला. या दोघांचे ते आचरण पाहून अभिश्रवणासह श्राद्धासाठीं निमंत्रिलेले सर्व ब्राह्मण फारच खवळले. त्या ब्राह्मणांनी फारच कोलाहल करून " अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम्" असे म्हणत घराच्या बाहेर पळ काढला. इतर लोक ब्राह्मणाच्या घरांत शिरले आणि आणि सर्वांनी मिळून खूपच गोंधळ माजविला. 'हे दुष्टा, तू वर्णहीन आहेस. येथें कसा आलास? हा भ्रष्टाचार करण्यांत तुला काय मोठेपणा वाटत आहे?"

भिक्षुवेषधारी अवधूत म्हणाले, 'हे ब्राह्मणांनो ! ब्रह्म म्हणजे काय? कर्म म्हणजे काय हे मला कांहीं कळत नाही. ते तुम्हींच मला समजावून सांगा. मला ते कांहीं कळत नाही. मी फक्त आत्मस्वरूपालाच ओळखतो." ते ब्राह्मण म्हणाले, "ॐ एक अक्षर परब्रह्मस्वरूप आहे. तेच वेदरूपाने विस्तारलेले आहे. त्याच वेदाने संध्या, वैश्वदेव व श्राद्ध इत्यादि सर्व कर्मे करावयाची सांगितलेली असतात. या नित्यनैमित्तिक कर्मांना ब्रह्मकर्म असे म्हणतात," यावर अवधूत म्हणाले, " मला वेद माहीत नाहीत. त्या वेदांनी पूर्वी काय सांगितले आहे हेहि मला माहीत नाही. ते तुम्हीच मला सांगोपांग विवेचन करून सांगा. ब्राह्मण म्हणाले, " वेद हा तत्त्वतः एक असून तो चार प्रकारांनी विभागला गेला आहे. तू कर्मभ्रष्ट व धर्मभ्रष्ट असल्यामुळे तुला वेदांचे श्रवण करण्यास अधिकार नाही. वर्णाश्रमविरहित स्वच्छंदपणे वाटेल तसा वागणारा तू. तुला आम्ही वेदांतील नित्यनैमित्तिक कर्मांचे विवेचन कसे करून सांगणार?" यावर भिक्षुवेषधारी भगवान् म्हणाले, "मला वेदांचा अधिकार नाही. मी सर्वकाळ मायामुक्त असल्यामुळे मला कोणत्याहि प्रकारचे विधिनिषेधाचे बंधन नाही. वेद आणि वेदांत सांगितलेलीं सर्व कर्मे त्रिगुणात्मक आहेत. मी त्यांना स्पर्शहि करीत नाही. ही सर्व सृष्टि त्रिगुणात्मक आहे. ही त्रिगुणात्मक सृष्टीच माझ्या पाठोपाठ कुत्र्याच्या रूपाने आलेली आहे. हा कुत्रा मायामय असल्यामुळे काळा आहे. मी आत्मसाक्षात्कारी असल्यामुळे या मायारूप कुत्र्याला स्पर्शहि करीत नाही.

चतुर्वेदधरश्चायं सर्वकर्मविशारदः ।

वेदव्याख्यानविद्वक्ता स तानिह वदिष्यति ॥२६॥

हा माझ्याबरोबर येणारा कुत्रा चारी वेद मुखाने घडाघडा पाठ म्हणतो. वेदांत प्रतिपादिलेलीं जी नित्यनैमित्तिक कर्मे त्यांमध्ये तो पारंगत आहे. तो सर्व

शास्त्रात निष्णात आहं. तुम्ही त्याला विचारा. तोच तुमचे समाधान करील." असे म्हणून दत्तात्रेय यांनी त्या कुत्र्याला सर्व वेद क्रमाने म्हणावयास सांगितले. दत्तात्रेय यांची ही ज्ञा ऐकल्याबरोबर त्या कुत्र्याने वेद, वेदांगे आणि सूत्रे यांचे उच्च स्वराने पठण करण्यास आरंभ केला. एखाद्या पट्टीच्या वैदिकाप्रमाणे तो कुत्रा घडाघडा वेद म्हणत असल्याचे पाहून तो सर्व ब्राह्मणसमाज आश्चर्यचकीत झाला. धर्मशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, षड्दर्शने यांवरहि त्या कुत्र्याने व्याख्यान देण्यास आरंभ केला. दत्तात्रेयप्रभूंनी पितृलोकांत गेलेल्या त्या शील ब्राह्मणाच्या पितरांस पितृलोकांतून भूलोकांत आणले. आणि सर्व लोकांच्या समक्ष त्या शील ब्राह्मणाच्या पितरांस स्वस्वरूपांत समाविष्ट करून घेतले. ही कथा श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी रेड्याच्या मुखांतून वेद वदविल्याच्या प्रसंगाची आठवण करून देत आहे. दत्तात्रेय यांची अद्भुत शक्ति ब्राह्मणांच्या दृष्टीस पडली व सर्व ब्राह्मणांच्या गर्वाचा पूर्णपणे परिहार झाला. त्यानंतर दत्तात्रेयप्रभूंनी त्या शील ब्राह्मणासह सर्व ब्राह्मणांच्या गर्वाचा पूर्णपणे परिहार केला. त्यानंतर दत्तात्रेयप्रभूंनी त्या शील ब्राह्मणासह सर्व ब्राह्मणांना आपल्या संप्रदायाची दीक्षा देऊन तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केला. सर्वांना अत्यंत आनंद झाला. त्यांनी दत्तात्रेय यांच्या चरणीं साष्टांग प्रणिपात करून नम्र प्रार्थना केली, ' हे प्रभो, असाच आम्हांला वरचेवर उपदेश करून तुम्ही आमच्यावर अनुग्रह करावा."

देवदेव जगन्नाथ सर्वज्ञ परमेश्वर ।

देहि देहि तदस्माकं ज्ञानं दुःखविनाशनम् ॥३२॥

अस्माकं भवकीटानां कोऽन्यस्त्राता विना त्वया ।

त्रायस्व नः पुनः पाहि महात्मन् पुरुषेश्वर ॥३३॥

हे देवदेवा जगन्नाथा, सर्वज्ञा, परमेश्वरा ! ज्या योगाने सर्व दुःखांचा नाश होईल असे ज्ञान तुम्हीं आम्हांला द्यावे हीच आमची वारंवार प्रार्थना आहे. परमेश्वरा, आम्ही या संसारांतील क्षुद्र कीटक आहोत. तुमच्यावांचून दुसरें कोण बरें आमचे संरक्षण करणार ? हे महात्मन्, आमचे रक्षण करा.

अस्माकं सकुटुंबानां क्षेमं देह्यविचंचलम् ।

यशः प्रज्ञां धनं देहि स्थानं देहि सुखात्मकम् ॥३४॥

आमच्या कौटुंबिक परिवारासह तुम्हीं आमचे चिरंतन कल्याण करावे. तुम्हीं आम्हांला यश द्यावे, उत्तम बुद्धि द्यावी. तसेच धन आणि रहावयास उत्तम स्थानहि द्यावे; त्याचप्रमाणे आयुष्य आणि आरोग्यहि द्यावे. तुम्हीं सदासर्वकाळ आमच्यावर प्रसन्न असावे. दत्तात्रेय हे सर्व कामना पूर्ण करतात असे पाहून या ब्राह्मणाबरोबर इतरहि बरेचसे ब्राह्मण आणि ग्रामस्थजन दत्तात्रेयांच्या पाठीमागे लागले. दत्तात्रेय यांनी त्यांचा संग टाळण्याकरितां भूम ठोकली व ते एका घनदाट अरण्यांत शांतपणे जाऊन बसले. असे हे मायामुक्त दत्तात्रेय अवधूतांचे चरित्र आहे. यथासांग त्यांची

पूजा करून जयंतीदिवशी खाली दिलेल्या तीन श्लोकांनी त्यांना अर्घ्यप्रदान करावे.

अर्घ्यदानाचे श्लोक

मायामुक्ताय शुद्धाय मायागुणहराय ते ।
शुद्धबुद्धात्मरूपाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥
सर्वावयवमुक्ताय सर्वमायाहराय ते ।
सर्वसंतापनाशाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥
शुद्धात्मज्ञानदीपाय भक्तारिष्टहराय ते ।
मायापाशविमुक्ताय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

हे परमेश्वरा, तुम्ही मायामुक्त आहां. शुद्ध म्हणजे निर्मळ आहां. तुम्ही नित्य शुद्ध, बुद्ध, मुक्त व आत्मस्वरूप आहां. त्याचप्रमाणे आपण शुद्ध ज्ञानदीप आहां. भक्तांच्या अंतःकरणांत आत्मज्ञानाचा दीप प्रज्वलित करून अज्ञानरूपी अंधकाराचा नाश करतां. आपण सर्व भक्तांची अरिष्टे म्हणजे असाध्य विघ्ने दूर करतां. सदासर्वकाळ मायेच्या पाशांतून आपण मुक्त आहां. तुम्हांला या पूजेच्या प्रसंगी अर्घ्य अर्पण करित आहे. प्रत्येक अर्घ्यप्रदानाच्या वेळी 'मायामुक्तावधूताय नम इदमर्घ्यं समर्पयामि ' असे म्हणून वरील तीन श्लोकांनी पृथक् पृथक् तीन अर्घ्य द्यावेत. नंतर दहीभाताचा व यथाशक्ति पक्वान्नांचा नैवेद्य समर्पण करावा. आरती व मंत्रपुष्प करून आणि सर्वांना प्रसाद वांटून दत्तात्रेय यांच्या जयजयकारांत हा उत्सव समाप्त करावा. ॐ तत्सत्.

अकरावा अवतार श्रीमायायुक्तावधूत

भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांचा अकरावा अवतार मायायुक्तावधूत या नांवाने ओळखला जातो. मायायुक्त अवतारामध्ये आपआपल्या इच्छा पूर्ण करून घेण्याकरितां खूपच मोठा समाज दत्तात्रेयप्रभूंच्या पाठीमागे लागला असतां दत्तात्रेय प्रभु या समाजांतून निसटले व अत्यंत गहन अशा भयंकर अरण्यांत जाऊन ध्यानस्थ बसले. ते अरण्य वाघ, सिंह, अस्वल आणि तरस इत्यादि हिंस्र पशूंनी व्यापलेले होते. तरीपण पुष्कळ लोक दत्तारेय यांनी आपल्या मायेने त्यांना भयंकर श्वापदे दाखविलीं. मोठमोठे भयंकर भुजंग फूत्कार करीत इतस्ततः धांवत असल्याचे दिसून येत होते. कोठें कोठें वणवा लागल्याचेहि भयंकर दृश्य दृष्टीस पडत होते. ही परिस्थिति पाहून दत्तप्रभूंच्या पाठमागे लागलेले लोक अत्यंत घाबरले; पण त्यांनी आपल्या ऐहिक इष्ट कामना पूर्ण करून घेण्याच्या लोभाने दत्तात्रेय यांना सोडले नाही. ते दत्तात्रेय यांच्या जवळच धरणे धरून बसल्याप्रमाणे बसले. शेवटीं त्यांच्या दृढ निश्चयाची परीक्षा पाहण्याकरितां दत्तात्रेय यांनी मायायुक्त अवधूताचे रूप धारण केले व त्याच रूपाने ते त्या ठिकाणीं प्रकट झाले.

ज्येष्ठशुक्ल त्रयोदश्यां भृगौ स्वात्यामिनोदये ।

प्रादुर्बभूव स विभुर्मायायुक्तावधूतकः ॥३॥

हा मायायुक्त अवधूताचा अवतार ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशीच्या दिवशी झाला. त्या दिवशी भृगु म्हणजे शुक्रवार होता. स्वाती नक्षत्रावर हा अवतार झाला. 'इनोदये' - संस्कृतमध्ये इनशब्दाचा अर्थ सूर्य असा आहे. हा अवतार झाला त्यावेळीं भगवान् सूर्यनारायण हे उदयाला येत होते. अशा मंगल दिनी, शुभ मुहूर्तावर श्रीदत्तात्रेय अवतरले.

शुद्धः श्यामो युवा ध्यानयोगस्थोऽके स्वमायया ।

नारीमादाय कल्याणीमुपविष्टो ह्यभासत ॥४॥

भगवान् दत्तात्रेय हे शुद्ध म्हणजे सर्व संसारधर्मांनी रहित व त्रिगुणरहितहि असून अत्यंत टवटवीत, श्यामवर्णाचे दिसत होते. तसेच ते अत्यंत तरुणहि दिसत होते. ते त्या वेळीं ध्यानयोगामध्ये निमग्न होते. त्यांनी त्या वेळीं आपल्या योगमायेने वामांकावर अत्यंत सुंदर, तरुण व देखणी अशी एक उत्तम स्त्री धारण केलेली होती. अशा थाटांत ती स्वारी जणूं कांहीं लक्ष्मीनारायणच प्रकट झाले आहेत असे सर्वांना वाटूं लागले. सर्वांनी त्यांना भक्तिपूर्वक प्रणाम केला. विषयवासनेने मोहित झालेल्या त्या सर्वांनी दत्तात्रेय यांच्या पुढे आपल्या संसारांतील उणिवा व्यक्त केल्या. कोणी पुत्र मागूं लागले तर कोणी पैसा मागूं लागले. कोणी कीर्ति मागूं लागले तर कोणी आरोग्य आणि आयुष्य मागूं लागले. अशा रीतीने जो तो आपल्या मनांतील सांसारिक विषयकामनाच प्रकट करूं लागला. परमार्थाकडे कोणाचे लक्षच

नाही असे दत्तात्रेयांना दिसून आले. नंतर दत्तात्रेयांनी आपला ध्यानयोग बाजला ठेवून त्या स्त्रीसह उत्तम तालस्वरावर गायन सुरू केले. पार्वतीसह भगवान् शंकर हे जसे तांडव नृत्यांत निमग्न व्हावेत त्याचप्रमाणे दत्तात्रेय हे आपल्या मायेने निर्माण केलेल्या त्या स्त्रीसह नृत्य करण्यांत तत्न्मय झाले. दत्तात्रेय हे आपल्या मायेने निर्माण केलेल्या त्या स्त्रीसह नृत्य करण्यांत निमग्न होऊन गेले तरी, त्या लोकांनी दत्तात्रेय यांना सोडले नाही. त्यानंतर दत्तात्रेय प्रभूंनी आपल्या पुढे मद्य, मांस इत्यादि अभक्ष्य व अपेय असे बीभत्स पदार्थ निर्माण केले; तरीहि ते लोक दत्तात्रेयांना सोडीनात. शेवटी दत्तात्रेयांनी 'मी अमंगळ व निषिद्ध पदार्थांमध्ये सामान्य मानवाप्रमाणे रमलो आहे. मी स्वतःच जर भ्रष्ट आहे तर तुमचे सर्व काम पूर्ण करण्याची माझ्यांत शक्ति कोठून असणार? तुम्ही सर्व मला सोडून जा. ' असे त्यांना निखून सांगितले. स्त्री असो अथवा पुरुष असो, विषयासक्ति ही त्याला दुःखच देते व अंती त्याचा नाशहि करते. मी स्वतःच विषयासक्त आहे. मग तुम्हांला पूर्ण सुखी करण्याचे सामर्थ्य माझ्यामध्ये कोठून असणार? दत्तात्रेयांचे हे भाषण ऐकून विषयापाठीमागे लागलेले ते बरेचसे लोक दत्तात्रेय यांना सोडून गेले. दत्तात्रेय मनाशी म्हणाले, 'फार बरे झाले. या स्त्रीने व मद्यमासांदि अमंगल पदार्थांनी मला या दुर्जनांच्या संसर्गातून सोडविले. दुर्जनांचा संसर्ग हा सर्व आयुष्याचा विनाश करीत असतो. दुर्जन स्वतः सुधारत नाहीत. ते दुस-यांना बिघडविण्याचाच प्रयत्न करीत असतात. शहाण्या लोकांनी नेहमी दुर्जनांच्या संगतीपासून दूर असावे.'

दत्तात्रेय यांनी, आपल्या मनांत आलेले वरील विचार जे कांही लोक दृढ श्रद्धेने आपल्या सानिध्यांत राहिलेले होते त्यांना सांगितले. मानवांना सर्व दुःखांतून मुक्त होण्यासाठी वैराग्य म्हणजे विवेकपूर्वक विषयांची अनासक्तिही जितकी उपयुक्त आहे तितकें दुसरें कोणतेहि साधन उपयोगाला येत नाही. श्रद्धा, भक्ति, ध्यान आणि शमदमादि साधने स्वीकारून मानवांनी संसारबंधनांतून मुक्त होण्याचा प्रयत्न करावा. यावांचून शेंकडों जन्म घालविले तरी दुःखांतून सुटका होणार नाही. दत्तात्रेय म्हणाले,' आपण मृगाजिनाप्रमाणे म्हणजे हरिणांच्या कातड्यांप्रमाणे आकाशाची जर घडी घालूं शकूं तरच परमात्मसाक्षात्कारावांचून सर्व दुःखांतून मुक्त होऊं शकूं; हे तुम्ही सर्वांनी लक्षांत घ्यावे. उपनिषदें, गीता, भागवत इत्यादि ग्रंथ अथवा या ग्रंथांतील विचार व्यक्त करणारे साधु, संत, महात्मे आणि ऋषिमुनि यांचे ग्रंथ वाचावेत व त्यांचे वरचेवर चिंतन करावे. चिंतनानंतर एकाग्र चित्ताने ध्यान करावे. हाच परमेश्वराला पाहण्याचा मार्ग आहे. पहा, आपण मुळांत जेथून बाहेर पडलो तेच मूळ परमात्मा आहे. आपल्याला तेथेंच जाऊन पोहोंचावयाचे आहे. हाच मार्ग अभ्यासाने आचरिला तर तो सुलभ आहे. विषयासक्तीने अथवा आळसाने उपेक्षिला तर तो अत्यंत दुर्लभ आहे. असा कळकळीचा उपदेश करून दत्तात्रेयांनी

त्या सर्वांचे अज्ञानपटल दूर केले. आपल्या मायेचा पडदा बाजूला सारून व त्यांना आपल्या यथार्थ स्वरूपाचे दर्शन देऊन ध्यानमार्गाला लावले आणि स्वतः ते मायायुक्त अवधूत रूपाने त्या गहन अरण्यांत चिरकाल संचार करित राहिले. हे अरण्य नर्मदेच्या दक्षिण तीरापासून माहूरमडापर्यंत पसरले असावे. कारण येथेच त्यांना जंभासुराकडून पीडित झालेले इंद्रादिदेव जंभासुराला मारण्याची विनंति करण्याकरितां भेटतात. येथेच त्यांना कार्तवीर्य सहस्रार्जुनाचीहि भेट होते, आणि जमदग्नीचे पुत्र भगवान् श्रीपरशुराम हे आपल्या रेणुका मातेच्या आज्ञेने येथेच दत्तात्रेयांना भेटतात. याप्रमाणे विषयी जनांचा संपर्क टाळण्याकरितां दत्तात्रेयांनी मायायुक्त अवधूतांचा वेष घेतला. विषयीजनांना आपल्यापासून दूर केले आणि, दृढनिश्चयाने आपल्या सांनिध्यांत राहिलेल्या लोकांवर अनुग्रह करून त्यांना कृतार्थ केले.

यावर कोणी असे विचारील कीं, दत्तात्रेय प्रभु हे दयाशील व समर्थ असल्यामुळे त्यांनी सर्वांनाच कृतार्थ कां केले नाहीं? यावर उत्तर असे कीं, जोंपर्यंत चित्तामध्ये ठाण मांडून बसलेल्या विषयवासना समूळ उच्छिन्न होत नाहीत तोंपर्यंत परमेश्वराने अनुग्रह केला तरी चित्तांतील सूक्ष्मातिसूक्ष्म असलेल्या बीजभूत विषयवासना अवसर पाहून पुन्हां डोकें वर काढतात, व साधकांच्या आयुष्याचा नाश करतात. याकरितां श्रद्धा, भक्ति, शम व विषयवैराग्य यांचा अभ्यास करूनच साधकाने ईश्वराचा अनुग्रह संपादन केला तर तो उपयुक्त ठरतो. याच अभिप्रायाने दत्तात्रेयप्रभूंनी मायायुक्त अवधूतांचे रूप घेऊन अनधिकारी जनांना वंचित केले हेयोग्यच आहे. दत्तात्रेयांनी या मायायुक्त अवधूत अवतारांतच इंद्रादि देवांना दर्शन देऊन त्यांना अभिप्रेत असलेले जंभासुराच्या वधाचे कार्य मोठ्या युक्तिप्रयुक्तीने मायेचा अवलंब करून पूर्ण केले. त्याचप्रमाणे मदोन्मत्त क्षत्रिय कुलांचा एकवीस वेळां संहार करून पृथ्वीचा भार दूर करणा-या भगवान् श्रीपरमशुराम यांनाहि दत्तात्रेयांनी प्रथम मायायुक्त अवधूताच्याच रूपाने दर्शन देऊन नंतर परशुरामाच्या विनंतीप्रमाणे त्यांची सर्व कार्ये पूर्ण केलीं. त्याचप्रमाणे अंतःकरणाला समाधान देऊन जीवनाला नित्य उज्ज्वल करणा-या श्रीत्रिपुरारहस्याचा उपदेश करून परशुरामाला श्रीविद्येच्या उपासनेची दीक्षा येथेच दिली. असे हे मायायुक्त अवधूतरूपाने अवतरलेल्या श्रीदत्तात्रेयांच्या अकराव्या अवताराचे चरित्र आहे. जंभासुरवध, कार्तवीर्य राजावर केलेला अनुग्रह व परशुरामावर केलेली कृपा हा सर्व इतिहास पूर्वी आलेलाच आहे. तो वाचकांनी अवश्य लक्षांत घ्यावा. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे श्रीदत्तात्रेयप्रभूंची यथासांग पूजा करून खाली दिलेल्या तीन श्लोकांनी पृथक् पृथक् तीन वेळां अर्घ्यप्रदान करावे.

अर्घ्यदानाचे श्लोक

स्वमायागुणगुप्ताय मुक्ताय परमात्मने ।

सर्वत्राज्ञाननाशाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥

मायास्थाननिवासाय मायामुक्ताय चात्मने ।
भक्कारिष्टविनाशाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥
योगारिष्टविनाशाय देवदेवेश्वराय ते ।
जंभदर्पविनाशाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

स्वतःच्या मायेच्या सत्त्व, रज आणि तम या तीन गुणांनी जो झाकल्यासारखा दिसतो, पण तत्त्वतः या तिन्ही गुणांतून तो पूर्णपणे मुक्त आहे. त्याचप्रमाणे सर्वत्र अज्ञानाचा नाश करणारा तो प्रत्यक्ष परमात्माच आहे. या परमात्मस्वरूप अवधूताला मी या पूजाप्रसंगी अर्घ्य अर्पण करीत आहे.

मायेचे स्थान असलेला विश्वप्रपंच अर्थात कामिनी, कांचन, कीर्ति इत्यादि सर्व विषयांत राहूनहि तो मायेशी सर्वस्वीं अलिप्त आहे. तत्त्वतः तो आत्मस्वरूप असल्यामुळे मायामुक्त आहे. त्याचप्रमाणे जो भक्तजनांच्या सर्व संकटांचा परिहारहि करतो अशा या अवधूताला मी पूजाकर्मांगभूत हा अर्घ्य अर्पण करीत आहे.

हे अवधूता, आपण योगाभ्यासांतील सर्व अरिष्टें दूर करतां. आपण सर्व देवांचे देव आहां. आपण जंभासुराचा गर्व घालवून त्याचा वध केला व सर्व देवांना सुखी केले त्या तुम्हांला मी अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

याप्रमाणे अर्घ्य दिल्यानंतर मधाचा व मधुर पदार्थांचा नैवेद्य समर्पण करावा आरती व मंत्रपुष्प झाल्यानंतर तीर्थप्रसाद वांटून दत्तगुरूंच्या जयजयकारांत हा समारंभ समाप्त करावा. ॐ तत्सत् ।

बारावा अवतार आदिगुरु

सद्गुरु श्रीदत्तात्रेय भगवान् यांचा बारावा अवतार आदिगुरु या नांवाने ओळखला जातो. मदालसेचा धाकटा पुत्र जो अलक्र त्याला योगाचा व तत्त्वज्ञानाचा उपदेश करण्याकरितां दत्तात्रेयांनी जो अवतार घेतला त्याला आदिगुरु असे म्हटलेले आहे. मदालसा आणि अलर्क यांचा वृत्तान्त पूर्वी दत्तप्रभूंच्या चरित्रांत सविस्तरपणे निवेदन केलेलाच आहे, तो वाचकांनी लक्षांत घ्यावी. प्रकृतस्थलीं वाचकांसाठी आम्ही अतिसंक्षेपाने तो येथे निवेदन करित आहोंत. मदालसेचा पुत्र अलर्क राज्यकारभार पहात असतां राज्यवैभवामध्ये त्याचे मन गुंतून गेले. त्याला आईने उपदेशिलेल्या, ध्यान, धारणा, तत्त्वज्ञान व वैराग्य या सर्व गोष्टींचा विसर पडला. अलर्काचे जीवन कुत्र्यामांजराप्रमाणे विषयभोगांत वायां जाऊं नये या पवित्र हेतूने अलर्काचा भाऊ सुबाहु याने काशिराजाचे साहाय्य घेऊन अलर्कावर स्वारी केली. अलर्काच्या राजधानीला वेढा दिला व बाहेरची रसद बंद केली. अलर्क राजा मोठा दयाळू व धार्मिक होता. तो धर्माने पैसा मिळवीत होता, व पैशाने धर्माचे आचरण करित होता. पैसा आणि धर्म या दोहोंच्या समन्वयांतून तो संपूर्ण राज्यवैभवाचे सुख भोगित होता. तो प्रजाजनांचे पित्याप्रमाणे परिपालन करित होता. आपल्या प्रजाजनांची आपल्या डोळ्यांदेखत होत असलेली उपासमार पाहून त्याला अत्यंत दुःख झाले. संकटाच्या वेळीं उपयोगाला यावी म्हणून त्याच्या मातेने त्याच्याजवळ एक अंगठी ठेवलेली होती व सांगितले होते कीं, अगदीं अपरिहार्य संकटाच्या वेळीं ही अंगठी तूं उलगडून पहा म्हणजे तुला संकटांतून मुक्त होण्याचा मार्गहि दिसेल. या गोष्टीची आठवण होताच अलर्काने ती अंगठी उलगडून पाहिली व त्या अंगठीमध्ये मातेने लिहिलेला उपदेश एका सदाचार संपन्न अशा अधिकारी ब्राह्मणाकडून वाचून घेतला. त्यांत लिहिले होते कीं, -

त्याज्यः सर्वात्मना सङ्गः स चेत्यक्तुं न शक्यते

स सद्भिः सह कर्तव्यः संतो दुःसंगभेषजम् ॥८॥

कामः सर्वात्मना हेयो हातुं चेच्छक्यते न सः ।

मुमुक्षां प्रति कर्तव्यः सैव कामार्तिभेषजम् ॥९॥

दुस-यांची संगति सर्वस्वीं टाळावी. ती जर टाळतां येत नसेल तर सज्जनांची संगति करावी. संत हे दुर्जनांच्या संगतीचा दुष्परिणाम टाळण्याचे उत्तम औषध होय. कोणत्याहि गोष्टीची इच्छा करूं नये. अर्थात् सर्व कामना सोडून द्याव्यात. त्या जर सोडून देता येत नसतील तर मुक्त होण्याची कामना अंतःकरणांत ठेवावी. मुक्त होण्याची कामना ही सर्व कामनांच्या दुष्परिणामांचे उत्तम औषध होय.

इति श्रुत्वा मातृहार्दं बुध्वा सह्याद्रिसंस्थितम् ।

ज्ञात्वा सत्तममात्रेयं निर्विण्णः शरणं ययौ ॥१०॥

उत्तम संत कोण भेटेल व कोठें भेटेल याचे हे उत्तर त्या सहृदय मातेने देऊन ठेवलेलेच होते. हा सर्व मातेचा हार्दिक म्हणजे कळवळ्याचा संदेश ऐकून राजा अलर्क दत्तात्रेयांचा शोध करण्याकरितां सह्याद्रि पर्वतांच्या परिसरांत आला व उत्तम संत भगवान् दत्तात्रेयच आहेत, तेच शरण जाण्याला योग्य आहेत अशा श्रद्धेने व आर्त चित्ताने दत्तात्रेयांचा शोध करूं लागला. भक्तवत्सल भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांनी मायायुक्तअवधूत रूपाचा त्याग करून आदिगुरूंचे रूप धारण केले, व त्याच रूपाने अवतरून राजा अलर्काला दर्श दिले. आदिगुरु दत्तात्रेय यांना पाहतांच त्यांच्या चरणीं अलर्काने साष्टांग प्रणिपात केला वकरणापूर्ण वाणीने अनुग्रहाची प्रार्थना केली. ह्या आदिगुरूंच्या अवताराचा समय खाली दिलेल्या श्लोकांत निर्दिष्ट केलेला आहे.

आषाढे पौर्णिमायां च दिवाऽऽदिगुरुराबभौ ।

आद्ये यामे द्वितीये सन्मुहुर्ते मन्दवासरे ॥११॥

आषाढ शुद्ध पौर्णिमेच्या दिवशी भगवान् दत्तात्रेय हे आदिगुरूंच्या रूपाने अवतरले. तो दिवस मंगळवारचा होता. त्या दिवशी पहाटे पहिल्याच प्रहरांतील दुसऱ्या शुभ मुहूर्तावर भगवान् श्रीदत्तात्रेय आदिगुरूंच्या रूपाने प्रकट झाले. दयासागर भगवान् श्रीआदिगुरु दत्तात्रेय यांनी अलर्काच्या मुखांतून सर्व दुःखाची कहाणी ऐकली. हा आपला अनन्यभक्त असलेल्या राणी मदालसेचा पुत्र आहे. कयाधूच्या उदरीं प्रल्हादासारखें जसे पुत्ररत्न निर्माण झाले त्याचप्रमाणे मदालसेच्या उदरीं जन्माला आलेले हे एक पुत्ररत्नच आहे, असे समजून आदिगुरु श्रीदत्तात्रेय यांनी अलर्काचे सांत्वन केले. त्याच्या मस्तकावर हात ठेवला. ममतापूर्ण हृदयाने त्याच्या पाठीवरूनहि हात फिरविला, आणि म्हणाले, "राजा ! तुला कशाकरितां दुःख होत आहे? तूं कोण आहेस व दुःख कोणाला होत आहे? नीट विचार कर. हा देह कशाचा व कसा बनला आहे? यांत नेमकें तुझें स्वरूप काय आहे? तुझा तूंच विचार कर म्हणजे सारें कोडें उलगडेल, व तुझें सर्व दुःखहि नाहीसे होऊन जाईल." हे दत्तात्रेयांचे बोल ऐकून राजा अलर्क स्वतःच्याच मनाशी विचार करूं लागला, "खरोखर माझा देह कशाचा बनला आहे? सूक्ष्म निरीक्षणांती या देहामध्ये पृथ्वी, जल, तेज, वायु आणि आकाश यांव्यतिरिक्त दुसरें कांहीं दिसत नाही. हा देह म्हणजे हात, पाय, कान, नाक इत्यादि अवयवांचा समुदाय आहे. हे सर्व अवयव पंचमहाभूतांनीच बनलेले आहेत. अवयव जर पांचभौतिक आहेत तर विशिष्ट आकाराने घडलेला अवयवांचा समुदाय म्हणजे देह हाहि पांचभौतिकच आहे, यांत तिळमात्रहि संशय नाही. आघात देहाला व दुःख मनाला, मन, बुद्धि, चित्त आणि अहंकार हेहि प्रकृतीचे अथवा पंचमहाभूतांचेच विकार आहेत. सुख, दुःख, तहान, भूक, वृद्धि, क्षय आणि जरा, मृत्यु हे सर्व पांचभौतिक देहादि विकारांचेच धर्म आहेत. पंचमहाभूतांच्या व मूलप्रकृतीच्याहि पलीकडे असलेला शुद्ध

चित्स्वरूप आत्मा तोच मी आहे. मग माझ्याशी विकारांचे धर्म असलेल्या या सुखदुःखादिकांचा तत्त्वतः काय संबंध आहे? अर्थात् कांहीच नाही."

स्थूल शरीर हे जसे पांचभौतिक आहे, त्याचप्रमाणे सूक्ष्म शरीर, मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार, ज्ञानेन्द्रिये आणि कर्मेन्द्रिये हींही सर्व पांचभौतिक अथवा प्रकृतीचे विकारच आहेत. जो न्याय स्थूल शरीराला लागू पडतो तोच न्याय सूक्ष्म शरीरालाहि लागू पडतो. अशा रीतीने सुखदुःखादिकांचे संबंध स्थूल देहाकडे व सूक्ष्म देहाकडे जातात. निर्विकार आत्म्यांशी त्यांचा कांहीं संबंध येत नाही. आध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविक या त्रिविध तापांचा संसर्ग स्थूल व सूक्ष्म देहाशीच असतो. शुद्ध आत्म्याशी त्याचा कांहीं संबंध नाही. राजा अलर्काला दत्तात्रेयप्रभूंनी केलेल्या केवळ प्रश्नांतूनच हा उलगडा झाला. त्याला अधिक कांहीं सांगावेच लागले नाही. या विषयाचा अधिक उलगडा दत्तात्रेय आणि अलर्क यांच्या संवादांत होणारच आहे. राजा अलर्क दत्तात्रेयांच्या चरणीं नमस्कार करून नम्र भावाने म्हणाला, "महाराज, आपल्या कृपेने माझे अज्ञान संपले, अहंकार गळाला, मोह पळाला, लोभ निमाला. मद-मत्सर संपला आणि द्वेषहि मावळला. शत्रु आणि मित्र हा भेदभाव उरला नाही. मी आतां व्यर्थ युद्ध कां करावे? काशिराजा काय, माझा सख्खा बंधु सुबाहु काय अथवा मी काय !- आम्ही शरीराने भिन्न भिन्न असलो तरी आत्मस्वरूपाने एकरूपच आहोंत. हे सद्गुरु दत्तात्रेया, मी हे सर्व राज्य सुबाहुला अर्पण करतो. तो सुखाने प्रजाजनांचे परिपालन करील व मी आनंदाने ध्यानमग्न होऊन परमात्मस्वरूपाचे चिंतन करीत राहीन."

दत्तात्रेय म्हणाले, "राजा ! तूं फार चांगला विचार केला आहेस. सर्व दुःखांचे मूळ - हे माझे, ते माझे अशा त-हेची अंतःकरणांत असलेली ममता, म्हणजे माझे-माझेपणाची भावना व आसक्ति हेच आहे. ज्या वेळीं ही ममता व आसक्ति सुटते त्याचवेळीं जीव सुखी होतो. जा, आनंदाने जा. माझे स्मरण करीत रहा. मी तुझ्यापाठीशी उभा आहेच." दत्तात्रेयांचा आशीर्वाद घेऊन राजा अलर्क आपल्या राजधानीला परत आला. सर्व राज्य त्याने सुबाहुच्या स्वाधीन केले. साष्टांग नमस्कार करून तो म्हणाला, "बंधुराजा, हे सर्व राज्य तुमचेच आहे. ते तुम्ही सांभाळा व आनंदाने रहा. सद्गुरु कृपेने मी सर्व नाशिवंत प्रपंचजाळांतून मुक्त झालो आहे. मी आतां एकांतामध्ये आनंदाने आत्मस्वरूपाचे चिंतन करीत बसेन." अलर्काची ही वैराग्याची व आत्मज्ञानाची परिपक्वावस्था पाहून सुबाहुला अत्यंत संतोष वाटला. त्याने ते सर्व राज्य परत अलर्काच्या स्वाधीन केले. निरपेक्ष बुद्धीने अनासक्त राहून तूंच हे सर्व राज्य नीट सांभाळ असे सांगून व अलर्काला आशीर्वाद देऊन आपला हेतु सफल झाल्याचे समाधान मानीत काशिराजासह तो आपल्या मार्गाने परत गेला. अशी ही आदिगुरु दत्तात्रेय यांच्या बाराव्या अवताराची कथा आहे.

अर्घ्यदानाचे श्लोक

सर्वत्राज्ञाननाशाय गुरवे परमात्मने ।
दत्तात्रेयाय देवाय कर्मणाऽर्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥
चिदात्मज्ञानदीपाय गुरवे ब्रह्मरूपिणे ।
दत्तात्रेयाय देवाय कर्मणाऽर्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥
भेदतापविनाशाय सच्चिदानंदरूपिणे ।
दत्तात्रेयाय देवाय कर्मणाऽर्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

सर्व प्रकारच्या अज्ञानाचा नाश करणा-या व आदिगुरु परमात्मस्वरूप असलेल्या दत्तात्रेयाला मी पूजाप्रसंगीं अर्घ्यं समर्पण करीत आहे.

चिदात्मसाक्षात्काराच्या प्रदीपाला प्रज्वलित करणारे ब्रह्मरूपी आदिगुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांना मी पूजासमयीं अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

द्वैतबुद्धीचा आणि त्रिविध तापांचा नाश करणा-या सच्चिदानंदरूप आदिगुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांना मी हा अर्घ्यं समर्पण करीत आहे.

याप्रमाणे तीन श्लोक म्हणून पृथक् पृथक् तीन अर्घ्यं समर्पण करावेत. वर सांगितलेल्या शुभदिनी आदिगुरु दत्तात्रेय यांची यथासांग पूजा करून नैवेद्य, आरती व मंत्रपुष्प समर्पण करतांना "आदिगुरवे श्रीदत्तात्रेयाय नमः " असे म्हणावे. या प्रसंगीं सुवर्णदानहि करावे. शेवटीं तीर्थप्रसाद वांटून दत्तात्रेयांचा जयजयकार करीत हा समारंभ समाप्त करावा. ॐ तत्सत् । याप्रसंगीं राजा अलर्क याची कथाहि वर्णन करून सांगावी.

तेरावा अवतार शिवगुरु दत्तात्रेय

भगवान् श्रीदत्तात्रेयप्रभु यांचा तेरावा अवतार शिवगुरु अथवा शिवदत्त या नांवाने ओळखला जातो. भगवान् श्रीविष्णु यांच्या सुदर्शनचक्रावर अधिष्ठित असलेल्या माहूर नगरीमध्ये एक पिंगलनाग नांवाचा ब्राह्मण रहात असे. तो मोठा वैदिक असून सदाचारसंपन्न कर्मठ ब्राह्मण होता. त्याचे सोंवळे ओवळे व विचार अत्यंत पुरातनकालीन कष्टर सनातन्याप्रमाणे होते. तो एकदां माहूर क्षेत्राच्या परिसरांत फिरत असतां आवळ्याच्या वृक्षाजवळ आला. या आवळीला काळ्या रंगाचे आवळे भरघोस लागत होते. म्हणूनच लोक या वृक्षाला कृष्णामलकी असे म्हणत असत. पिंगलनाग या वृक्षाजवळ येऊन पहातो तों त्याला एक अत्यंत तेजस्वी व तारुण्याने मुसमुसलेला असा ब्राह्मणकुमार दृष्टीस पडला. त्याचे स्वरूप ब्राह्मण अर्थात संस्कारहीन असे दिसत होते. वेश मळकट असून मस्तकावर जटा शोभत होत्या. गळ्यांत रुद्राक्षांची माळ होती. तो ब्रह्मवर्चस्वी दिसत होता. मुखावर ब्रह्मतेज झळकत होते. हातांत वेदांची पोथी असून मुखाने वेदांचे पठन चालले होते. अशा त्या ब्रह्मकुमाराला पाहून पिंगलनागाचे मन प्रक्षुब्ध झाले. तेजस्वी पण अमंगल वेश असलेला व मुखाने वेद म्हणणारा असा हा आहे तरी कोण असा प्रश्न त्याच्या मनांत आला. त्याने त्या शिवरूप दत्तात्रेयाला विचारले, " अरे, तूं कोण आहेस? ब्राह्मण दिसतो आहेस, पण तोंडाने वेदपाठ म्हणत आहेस. तुला ब्रह्मचारी म्हणावे तर तुझ्याजवळ कौपीन नाही, हातांत दंड नाही, मृगाजिन नाही, कमरेला मौजीबंधन नाही. ब्रह्मचर्याश्रमाचे कांहीं लक्षण दिसत नाही. मग ब्रह्मचारी कसे म्हणावे? बरें गृहस्थाश्रमी म्हणावे तर गृहस्थाश्रमाचे द्योतक अग्निहोत्र तेहि तुझ्याजवळ दिसत नाही. गृहस्थाश्रम्याने कर्मांत कमी दोन तरी यज्ञोपदीते धोरण कारवीं लागतात. ती तुझ्या गळ्यांत दिसत नाहीत. एकच यज्ञोपवीत दिसत आहे. बरें तूं वानप्रस्थाश्रमी आहेस असे समजावे तर तुझे तसे वय दिसत नाही, पत्नी बरोबर नाही, जंगलांत झोपडी नाही, वानप्रस्थाश्रमाची कांहींच लक्षणे दिसत नाहीत. दंड नाही, कमंडलु नाही, भगवी छोटी नाही, मस्तकावर शेंडी आणि गळ्यांत जानवे दिसत आहे. यावरून तुला संन्यासी म्हणतां येत नाही. तरी तुझा वर्ण कोणता व आश्रम कोणता हे तूंच सांग. वर्णाश्रमरहित व विसंगत आचरण करणारा तूं तोंडाने मात्र वेदपाठ म्हणथ आहेस. सदाचार शून्य असलेल्या तुला वेद म्हणण्याचा काय अधिकार आहे? त्याचप्रमाणे तुझ्याजवळ ही नग्न स्त्री दिसत आहे, मद्य दिसत आहे. यावरून तुझी स्त्रीलालसा व मद्यलालसा अनावर दिसत आहे. हा मार्ग तुला कोणीं दाखविला आहे?" असे तर्ककुतर्क करून पिंगलनागाने दत्तात्रेयांना अनेक प्रश्न विचारले.

पप्रच्छ भवतः कोऽयमाश्रमो वर्णगर्हितः ॥२॥

केनोपदिष्टो मार्गोऽयं नग्नस्त्रीमद्यलालस ॥४॥

प्रभुःप्राह तमुक्तान्यः पंचमोऽयं ममाश्रमः ।

योऽविकल्पेनात्मरूपं विश्वं पश्येदभेददृक् ॥५॥

वैराग्ययुक्तो वीतारिस्तस्यायं पंचमाश्रमः ॥६॥

या सर्व प्रश्नांची उत्तरें देतांना भगवान् दत्तात्रेय म्हणाले, "तुम्हीं सांगितलेल्या सर्व आश्रमांहून माझा हा आश्रम निराळाच आहे. विकल्प म्हणजे भेद. कोणत्याहि प्रकारचा भेदभाव अंतःकरणांत न ठेवतां हे सर्व विश्व आत्मरूप आहे अशा ऐक्यभावनेने या विश्वाकडे पाहून जो वागतो त्याला पंचमाश्रमी म्हणतात. जो पूर्ण वैराग्ययुक्त असून कोणाच्याहि बाबतीत ज्याच्या मनांत शत्रुभाव अथवा परकेपणा उरलेला नसतो त्याला पंचमाश्रमी म्हणतात. हा पंचमाश्रम तुम्हांला माहीत नाही. तुमच्या कानावरहि तो आलेला नाही. सर्वत्र समदर्शी व आत्मसाक्षात्कारी असे अधिकारी महात्मेच हा आश्रम जाणू शकतात. विवेक आणि वैराग्य बाजूला ठेवून केवळ वर्णाश्रमधर्माचे थोतांड करणाऱ्याला हा आश्रम कळणार नाही. तुम्हांला खरें आत्मसुख पाहिजे असेल तर मन शुद्ध करा. विषयवासनांचे निर्मूलन करा व अंतर्मुख होऊन सतत आत्मस्वरूपाचे चिंतन करा. तरच तुमच्या मनाला शांति व समाधान लाभेल आणि तुम्ही पूर्ण सुखी व्हाल."

दत्तात्रेय यांचे हे उत्तर ऐकून या पिंगलनाग ब्राह्मणाच्या अंतःकरणांत लख्ख प्रकाश पडला. "अरे हा तर महासती अनसूयादेवी हिच्या उदरीं जन्माला आलेला सर्व अवधूतांचा प्रत्यक्ष चूडामणीच आहे. हे मूर्तिमंत ब्रह्मतेजच आहे. आम्ही आतांपर्यंत ज्याच्याबद्दल ऐकत होतो तोच हा प्रत्यक्ष दत्तात्रेय आहे. मी आज दत्तप्रभूंच्या दर्शनाने धन्य झालो." असे म्हणून दत्तात्रेयांच्या दर्शनाने कृतार्थ झालेल्या त्या पिंगलनागाने दत्तात्रेयांना साष्टांग प्रणाम केला व हात जोडून क्षमायाचना केली. 'महाराज माझे सर्व अपराध आपण पोटांत घालून माझ्यावर सतत अनुग्रहाची दृष्टि ठेवावी. मी आपली फार निर्भर्त्सना केली, कठोर शब्द बोललो, दयासागरा, क्षमा करा.'

शुक्लाष्टम्यां श्रावणस्य विशेषादिंदुवासरे ।

शिवरूपधरं दृष्ट्वा दत्तात्रेयं महामुनिं ॥८॥

श्रावण शुद्ध अष्टमीच्या दिवशी सोमवारी दत्तात्रेयप्रभूंनी शिवरूप धारण करून पिंगलनागाला दर्शन दिले व कृतार्थ केले. दत्तात्रेय यांच्या चरणीं नमस्कार करून पिंगलनाग आपल्या आश्रमाला गेला.

अर्घ्यदानाचे श्लोक

संसारदुःखनाशाय शिवाय परमात्मने ।

दत्तात्रेयाय देवाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥९॥

भेदतापविनाशाय मुख्यबिंबाय चात्मने ।
शिवाय गुरवे तुभ्यं कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥
सर्वत्राभेदरूपाय सर्वत्र विमलाय ते ।
सर्वदानंदरूपाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

संसारदुःखाचा नाश करणारे व शिवरूपाने अवतरलेले परमात्मस्वरूप श्रीगुरुदेवदत्तात्रेय यांना मी अर्घ्य समर्पण करीत आहे.

भेदबुद्धि व त्रिविध ताप यांचा नाश करणारे, प्रत्यक्ष यथार्थ आत्मस्वरूप असलेले व शिवरूपाने अवतरलेले भगवान् श्रीदत्तात्रेय तुम्ही आहां. तुम्हांला मी अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

हे परमेश्वरा, शिवगुरो, तुम्ही सर्वत्र एकरूपाने विराजत आहां. सदासर्वकाल तुम्ही आनंदरूपाने व निर्मळ स्वरूपाने सर्वत्र विराजत आहां. तुम्हांला मी भक्तिपूर्वक अर्घ्य समर्पण करीत आहे.

दत्तात्रेय यांची वरील शुभमुहूर्तावर सांगोपांग पूजा करून वर दिलेल्या तीन श्लोकांनी अर्घ्यप्रदान करावे. उदकदान करून नैवेद्य, आरती, मंत्रपुष्प करावा. शेवटीं सर्वाना तीर्थप्रसाद देऊन श्रीदत्तात्रेयांच्या जयजयकारांत उत्सव समाप्त करावा. ॐ तत्सत् ।

चौदावा अवतार देवदेव अथवा देवदेवेश्वर

सद्गुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांचा चौदावा अवतार देवदेव अथवा देवदेवेश्वर या नांवाने ओळखला जातो. तो कथाभाग असा - मार्कंडेय ऋषींनी सांगितलेली ही कथा आहे. माहूर क्षेत्राच्या परिसरांतच विशेषतः शतानंदाला दर्शन देऊन अनुगृहित करण्यासाठी भगवान् श्रीदत्तात्रेय हे देवदेवेश्वराच्या रूपाने प्रकट झाले. याच अनुषंगाने स्वर्गातील इंद्रादि देव आणि सत्य लोकांतील ब्रह्मदेव यांनाहि दर्शन देऊन अनुगृहित करण्याचे कार्य देवदेवेश्वर प्रभूंनी केल्याचे पहावयास सांपडते. भगवान् श्रीदत्तात्रेय नर्मदेच्या दक्षिण तीरावरील अरण्यांतून दक्षिण दिशेने प्रवास करीत करीत अतिप्राचीन अशा व सर्व पर्वतांमध्ये श्रेष्ठ असलेल्या सह्याद्रि नांवाच्या पर्वताजवळ आले. प्रवासामध्ये अनेक ऋषिमुनीचे आश्रम पाहात पाहात त्यांनी तेथील ऋषिमुनीना आपल्या दर्शनाने पावन केले. अनेक नद्या, तीर्थे व इतर जलाशय यांच्यामध्ये अवगाहन करून त्यांना ते पवित्र करीत होते. अत्रिऋषींचे चिरंजीव भगवान् दत्तात्रेय हे स्वतःहि महामुनीच होते. कोठें ऋषिमुनीच्या पर्णकुटीत क्षणभर जाऊन सर्वांच्या क्षेमकल्याणाची विचारपूस करावी; कोठें स्नानसंध्यादि अनुष्ठान ते संतोषवीत असत. अशा थाटाने दत्तात्रेयमुनीची स्वारी तो सर्व रम्य प्रदेश अवलोकन करीत करीत सह्याचलाच्या रम्य परिसरांत येऊन पोहोचली. सह्य पर्वताचा तो परिसर त्यांना फारच रम्य वाटला. या भागांतील पर्वतश्रेणीला कांहीं ठिकाणी सिंहाद्रि असेहि नांव दिलेले आढळते. पूर्वी आम्ही याचे माहूर क्षेत्राच्या परिचयाच्या निमित्ताने सविस्तर वर्णन केलेलं आहे. दत्तात्रेयप्रभूंची ही जन्मभूमीच असल्यामुळे या परिसरांत त्यांचे मन रमणे हे स्वाभाविकच आहे. तशी तर संपूर्ण सह्याद्रि पर्वताची सर्व शिखरें दत्तात्रेयांना प्रिय वाटत होती; पण त्यांतल्या त्यांत माहूरगडच्या परिसरांतील अनसूयेच्या शिखराजवळ असलेले एक शिखर दत्तात्रेयांना खूपच आवडले. तेथेच ते बराच काळ आश्रम करून राहिले. हे सर्व शिखर आज दत्तपादुकाशिखर अथवा दत्तशिखर या नांवाने ओळखले जाते.

दत्तात्रेयो महायोगी योगाभ्यासरतः सदा ।

समः सर्वेषु वेदेषु ऋषिरूपधरो हरिः ॥३॥

दत्तात्रेयाश्रमो रम्यः सदा पुष्पफलैर्दुमैः ।

सेवितो मुनिभिः सिद्धैर्देवैः सेन्द्रैः सकिन्नरैः ॥४॥

भगवान् श्रीदत्तात्रेय हे महायोगी आहेत. ते सदासर्वकाळ योगाभ्यासामध्ये तन्मय झालेले असतात. सर्व वेदांमध्ये ते सम म्हणजे ब्रह्मस्वरूपाने वर्णिलेले आहेत. विविध प्रकारच्या फुलाफळांनी समृद्ध असलेल्या असंख्य वृक्षांनी मंडित होता. या आश्रमामध्ये मोठमोठे अधिकारी असलेले सिद्ध, मुनि वास्तव्य करीत होते. इंद्रादि देवहि या आश्रमांत सिद्ध, गंधर्व, यक्ष, किन्नर यांच्यासह मधून मधून येत

असत. या आश्रमांत जन्मतःच एकमकांचे वैरी असलेले असे अनेक हिंस्त्र पशु व इतर प्राणी आपला वैरभाव विसरून गुण्यागोविंदाने रहात होते. हत्ती आणि सिंह, वाघ आणि हरिण, मुंगूस आणि सर्प, मांजर आणि मूषक हे सर्व एकत्र रहात असलेले पाहून पाहणाऱ्यांच्या मनाला मोठे कौतुक वाटत असे.

देवदेवस्वरूपेण दत्तात्रेयः स्वयं हरिः ।

कृष्णामलकवृक्षस्य मूले तिष्ठति नित्यशः ॥७॥

या आश्रमांत प्रत्यक्ष विष्णूच असलेले भगवान् दत्तात्रेय हे देवदेवेश्वराच्या रूपाने अवतार घेऊन कृष्णामलकवृक्षाच्या छायेत नेहमी वसत होते. मातापूर हे क्षेत्र अतिप्राचीन काळी काळ्या आवळ्याच्या वृक्षांनी खूपच सुशोभित असे म्हणून या ठिकाणच्या वस्तीला कृष्णामलकी क्षेत्र असेच म्हटले जात होते. त्या आश्रमांत प्रत्यक्ष विष्णूच शंख, चक्र, गदा इत्यादि आयुधे धारण करून देवदेवेश्वराच्या रूपाने राहात आहेत, हे पाहून सत्यलोकीचे ब्रह्मदेव आपल्या लोकांत वास्तव्य करीत असलेल्या इतर भक्तांसह देवदेवेश्वराच्या दर्शनासाठी तेथे आले. तसेच सुप्रसिद्ध गौतम ऋषींचे पुत्र व जनकराजाचे पुरोहित असलेले शतानंद महामुनि देखील त्याच वेळी तेथे आले. तेव्हा इंद्रादि देव, ब्रह्मदेव आणि शतानंद मुनि यांना दत्तात्रेयप्रभूंनी देवदेवेश्वराच्या रूपाने अवतरून दर्शन दिले. तो दिवस खाली वर्णन केल्याप्रमाणे होता.

भाद्रे दिवा शुक्लचतुर्दशी तिथौ भृगोर्दिने भे शततारकाख्ये ।

आद्ये च यामे शुभदे मुहूर्ते दृश्योऽभवत्तत्र स देवदेवः ॥९॥

श्रीदेवदेवेश्वरांचा अवतार ज्या शुभ मुहूर्तावर झाला त्याचे वर्णन वरील श्लोकांत केलेले आहे. भाद्रपद शुक्ल चतुर्दशीच्या दिवशी शुक्रवारी शततारका नक्षत्र असताना पहिल्याच प्रहरामध्ये शुभप्रदसुमुहूर्तावर भगवान् दत्तात्रेय देवदेवेश्वराच्या रूपाने सर्वांच्या पुढे प्रकट झाले. अशा त्या परमपावन पुण्यक्षेत्रस्वरूप असलेल्या आमलकी ग्रामांत अर्थात् माहूर क्षेत्रांत देवदेवेश्वररूपाने अवतरलेल्या श्रीदत्तात्रेयांना पाहून सर्वांना अत्यंत आनंद झाला. त्या आनंदाच्या भरांत सर्वांनी दत्तात्रेयप्रभूंवर पुष्कळी केली, गुलाल उधळला, गंधर्व गाऊ लागले, किन्नर आणि अप्सरा नृत्य करू लागल्या, ब्राह्मण वेदघोष करू लागले. देवदेवांच्या जयजयकाराने दाही दिशा दुमदुमून गेल्या. शंख, ताल, मृदंग व दुंदुभि इत्यादि मंगलवाद्ये वाजू लागली. भगवान् दत्तात्रेय हे स्वतः अव्यक्त असूनहि भक्तजनांना दर्शन देण्याकरितां देवदेवेश्वरांच्या रूपाने व्यक्त अर्थात् प्रकट झाले. निर्गुण निराकार असूनहि सगुण साकार बनले. अपरिच्छिन्न आणि अपरिमित असूनहि भक्तांकरितां परिच्छिन्न आणि परिमित बनले. नामरूप रहित असूनहि ते विविध नामांनी व रूपांनी नटले. मस्तकावर सूर्याप्रमाणे देदीप्यमान असलेल्या रत्नजडित मुकुटाच्या कांतीने दिशा उज्वल दिसत होत्या. काळे-कुरळे केस, प्रशस्त ललाट म्हणजे कपाळ, धनुराकार भुंवया, कमलदलाप्रमाणे विशाल नेत्र, सरळ नाक,

उत्तम कान, आरक्त अधरोष्ठ, कुंदाच्या कळ्यांप्रमाणे शुभ्र दंतपंक्ति, कानांतील कुंडलांची किरणे ज्यांच्यावर झळकत आहेत असे दोन्ही गाल, सुंदर हनुवटी, शंखासारखा कंठ, हत्तीच्या सोंडेप्रमाणे दिसणारे व विविध आयुधांनी युक्त असलेले सुंदर बाहु, विशाल वक्षस्थल, गळ्यांत शोभणारी वैजयंतीमाला, स्फटिक, रुद्राक्ष, प्रवाल आणि मौक्तिक माला, तडिल्लतेप्रमाणे झळकणारे पिवळे व रेशमी जरीकांठी पीतवस्त्र, खांद्यावर जरीचा दुपट्टा, कासवाच्या पृष्ठभागाप्रमाणे उंच असलेला पायावरील पृष्ठभाग, चंद्राच्या किरणाप्रमाणे आल्हाददायक व अरुणवर्ण नखकांति, कटितट, ऊरु, जानु आणि जंघा इत्यादि सर्वच अवयव रमणीयतेची सीमाच ओलांडित आहेत असे ते देवदेवेश्वराचे रमणीय रूप पाहून सर्वांची मने निवालीं व आनंदाने तृप्त झालीं. रत्नजडित सिंहासनावर देवदेवेश्वर भगवान् दत्तात्रेय विराजमान होताच सर्वांनी प्रणिपात करून दृष्ट काढली आणि आरती व स्तुति करण्यास आरंभ केला.

जयजय सकलानंदकारक । जय भूधरादिभुवनधारक ।
जय वृंदारकवृंदानंददायक ॥
जयावनिजलदहनपवननभसां । जनिस्थितिमृतिकारक ।
विबुधानंदसंदोहप्रद ॥
जय परमहंसपरिव्राजकादि निष्किंचनजनप्रिय ।
जय त्र्यंबकादिसुरेशपूजित ॥

हे सर्व जनांना आनंद देणाऱ्या देवदेवा दत्तात्रेया ! तुमचा जयजयकार असो. हे परमेश्वरा ! पर्वत आणि सागर यांच्यासह तुम्ही भूमंडलादि चतुर्दशभुवनांचे धारणकर्ते आहां. तुमचा जयजयकार असो. हे दत्तात्रेया ! आपण देवांच्या समुदायाला आनंद देणारे आहां, सर्व भक्तांना आनंद देणारे आहां. आपण पंचमहाभूते व पांचभौतिक विश्व यांची उत्पत्ति, स्थिति आणि प्रलय करणारे आहां. सर्व देव आणि भक्त यांना आनंद देणाऱ्या देवदेवा, तुमचा जयजयकार असो. परमहंस परिव्राजकादि अकिंचन जन ज्याला प्रिय आहेत किंवा अकिंचन जनांचा जो प्रिय आहे, त्या देवदेवेश्वराचा जयजयकार असो. शंकर, ब्रह्मदेव आणि इंद्र इत्यादि देवांनी ज्याची पूजा केलेली आहे त्या दत्तात्रेयप्रभूचा जयजयकार असो. ही स्तुति ऐकल्यानंतर प्रसन्न झालेले देवदेवश्वर ब्रह्मादि देवांना म्हणाले, "हे भक्तजनहो, तुम्हांला जो इष्ट वर पाहिजे असेल तो मागून घ्या." ब्रह्मादि देव म्हणाले, "हे देवाधिदेवा, तुमचे मुनिरूपाने व स्वस्वरूपाने दर्शन होणे दुर्लभ आहे. आज दोन्ही रूपांनी तुमचे दर्शन झाल्यामुळे आम्ही धन्य आहोत. आज तुमच्या कृपेने आम्ही सर्व कृतार्थ आहोत. हे जगत्पते परमेश्वरा ! या संसारांत पुन्हां आम्हांला यातायात करावी लागणार नाही अशी कृपा करावी, हीच आमची मनीषा आहे." दत्तात्रेयप्रभूंनी ब्रह्मादिदेव आणि ऋषिमुनि यांना 'तथास्तु' म्हणून इष्ट वर

दिला आणि संतुष्ट केले. त्याचप्रमाणे शतानंद मुनीनाहि इष्ट वर देऊन कृतार्थ केले.

अर्घ्यदानाचे श्लोक

देवदेवाय देवाय दुःखशोकहराय च ।
दुरितौघविनाशाय कर्मणार्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥
सर्वापराधनाशाय सर्वपापहराय च ।
देवदेवाय देवाय कर्मणाऽर्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥
भक्तप्रियाय देवाय शुद्धाय परमात्मने ।
दत्तात्रेयाय देवाय कर्मणाऽर्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

हे देवदेवा परमेश्वरा ! तुम्ही दुःख आणि शोक नाहीसे करणारे आहां. त्याचप्रमाणे भक्तजनांना पापांच्या प्रवाहांतून वर काढणारे आहां. तुम्हांला मी हा अर्घ्य समर्पण करीत आहे.

हे परमेश्वरा ! आपण सर्व अपराधांची क्षमा करणारे आहां. आपण सर्व पापांचे निरसन करणारे आहां. मी आपल्याला अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

हे दत्तात्रेय सद्गुरो, आपण भक्तजनांवर अत्यंत प्रेम करणारे आहां. आपण शुद्ध परब्रह्मस्वरूप आहां. मी आपणांस या पूजेमध्ये हा अर्घ्य समर्पण करीत आहे.

याप्रमाणे सांगोपांग पूजा करून वरील तीन श्लोकांनी पृथक् पृथक् तीन अर्घ्य द्यावेत आणि तांबूल दान करावे. शेवटी नैवेद्य आरती व मंत्रपुष्प करून सर्वाना तीर्थप्रसाद द्यावा. ॐ तत्सत् ।

श्रीदत्तात्रेयांचा पंधरावा अवतार

सद्गुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांचा पंधरावा अवतार दिगंबर या नांवाने ओळखला जातो. सोमवंशांतील सुप्रसिद्ध राजा यदु याला दर्शन देऊन कृतार्थ करण्याकरितां दत्तात्रेयांनी हा दिगंबर अवधूत अवतार धारण केलेला आहे. एकदां राजा यदु हा कावेरी नदीच्या परिसरांत असलेल्या अरण्यांत आणि डोंगराळ प्रदेशांत फिरत असतांना अकस्मात् त्याला दिगंबर अवधूताचे दर्शन झाले. यदु राजा हा दत्तात्रेयांचा भक्त असून तो दत्तात्रेयांची नित्य उपासना करीत असे. दिगंबर अवधूतांचे अकस्मात् दर्शन झाल्याबरोबर त्याने दिगंबराला दंडवत् साष्टांग प्रणिपात केला व हात जोडून नम्रपणाने बोलण्यास आरंभ केला. राजा म्हणाला, "महाराज, बहुधा सर्व लोक संपत्ति आयुष्य, कीर्ति आणि सर्व प्रकारचे वैभव यांच्या प्राप्तीकरितां सतत प्रयत्न करीत असतात. आपण तेजस्वी, तरुण व समर्थ असूनहि रानावनांत रिकामे कां हिंडता बरें ? तुम्हांला वैभव, सुख असावे असे वाटत नाही का ? या वयांत बहुधा सर्व कामाग्नीने पीडित होत असतात. कामाग्नीने ज्याला ठळले नाही असा या विश्वांत प्रायः कोणी दिसत नाही. कामाग्नि म्हणजे काय? असा कोणी प्रश्न विचारल्यास ग्राम्य विषयभोगाची चित्ताला अस्वस्थ करून टाकणारी उत्कंठा हेच त्याचे उत्तर होय. अग्नीचा ताप जसा असह्य होत असतो त्याचप्रमाणे कामविकाराचाहि ताप असह्य होत असतो; या अभिप्रायाने कामविकाराला अग्नि असे म्हटलेले आहे. महाराज, आपण याच दुर्घर तारुण्यावस्थेंत आहां. तुम्हांला कामविकाराचा ताप होत नाही काय ? आपण हा कामविकार कसा जिंकला? आपल्याला वित्त, वैभव, ऐषआराम, मुलेबाळे व उत्तम स्त्री हे सर्व असावे असे वाटत नाही काय? महाराज हे सर्व सांगण्यासारखे असल्यास कृपा करून मला सांगा. इतर लोक प्रचंड वैभवांत अहोरात्र लोळत असूनहि सुखी दिसत नाहीत. दुःखी, दुर्मुखलेले व केविलवाणे असेच ते पहावयास सांपडतात. त्यांची शरीरें वैभवांत असूनहि निस्तेज, बेढब, कृश दिसतात. तुमच्याजवळ तर विषयवैभवाचा लेश नाही; पण तुम्ही अत्यंत तेजस्वी दिसत आहां. तुमचे मुखकमल प्रसन्न दिसत आहे. शरीर सुदृढ व बांधेसूद दिसत आहे. ते रोगी असतात तर तुम्ही सर्वस्वी निरोगी आहांत. ते दीन व दुःखी असतात तर तुम्ही प्रसन्न व सुखी आहां. तुम्हांला राहावयास राजवाडे नाहीत व सेवा करावयास दासदासी नाहीत; पण राजापेक्षांहि तुम्ही सुखी दिसत आहां. हा कशाचा परिणाम आहे हे कृपा करून मला सांगा. आपल्या कृपेने मीहि सुखी होईन."

हे यदुराजाचे प्रश्न ऐकून दिगंबर अवधूत म्हणाले, आत्मसमाधानासाठी विश्वाचे निरीक्षण करीत षसतां मी निसर्गांतून चोवीस गुरु

शोधून काढले व त्यांच्याकडून निरनिराळ्या प्रकारचे बोध घेतले. त्या बोधांतूनच मी विवेक आणि वैराग्य यांनी संपन्न होऊन त्यांतूनच आत्मसाक्षात्कारापर्यंत जाऊन पोहोचलो. तेथेच मला शांतीचा व आत्मसमाधानाचा पूर्ण लाभ झाला. हेच माझ्या सुखीपणाचे मर्म आहे. हा सर्व संवाद आम्हीं सविस्तरपणे पुढे दिलेलाच आहे. वाचकांनी तो तेथेच पहावा.

चतुर्विंशतिराचार्याः सन्ति मे बुद्ध्युपाश्रिताः ॥६॥

यच्छिक्षयेदृशो भूमा मुक्तसंगश्चरे महीम् ।

दिगंबर अवधूत श्रीदत्तात्रेय म्हणाले, "राजा माझ्याबुद्धीने या निसर्गातून चोवीस गुरु निवडून काढलेले आहेत. मी त्यांच्यापासूनच बोध घेऊन विचार करीत असतो. त्या बोधानेच मी 'भूमा' म्हणजे परब्रह्मस्वरूप झालो आहे. मी सर्व विषयासर्तीतून मुक्त होऊन पृथ्वीवर आनंदाने फिरत असतो. कोणी कितीहि अपराध केला तरी आपण क्षमाशील असावे हा बोध मी पृथ्वीपासून व पर्वतापासूनहि घेतला. आपले जीवन परोपकारार्थच आहे असे समजून आपण नित्य परोपकारच करीत रहावे हेहि मी पर्वतापासूनच शिकलो. प्राणवायु आणि भूतवायु हे सर्व विषयांशी संबंध येऊनहि अलिप्त राहतात, त्याप्रमाणे आपण विषयांत राहूनहि विषयांपासून अलिप्त असावे हा बोध मी प्राणवायु आणि भौतिकवायु यांच्यापासून घेतला. जल, तेज आणि पृथ्वी यांचे बाह्य गुण काळाने बदलतात; पण आंतरिक गुण बदलत नाहीत. त्याप्रमाणे आपणहि कालाने बदलणा-या बाह्य गुणांची उपेक्षा करून आंतरिक गुण स्थिर करावेत. आकाश हे सर्वांमध्ये असून व सर्वांना व्यापूनहि जसे सर्वांहून निराळे आहे त्याचप्रमाणे आपला आत्मा आहे हे मी आकाशापासून लक्षांत घेतले. जलापासून मी स्वच्छता व मधुरता हे गुण घेतले. अग्नीपासून तेजस्वी असण्याचा बोध मी घेतला. चंद्रापासून आत्मा हा क्षयवृद्धिरहित आहे असे लक्षांत घेतले. जलापासून मी स्वच्छता व मधुरता हे गुण घेतले. अग्नीपासून तेजस्वी असण्याचा बोध मी घेतला. चंद्रापासून आत्मा हा क्षयवृद्धिरहित आहे असे लक्षांत घेतले. सूर्य ज्याप्रमाणे आपल्या किरणांनी पृथ्वीवरील जल शोषून घेतो व पावसाच्या रूपाने ते पृथ्वीला देऊन टाकतो तसेच आपण वैभव मिळवावे व ते परोपकारार्थ देऊन टाकावे हा बोध मी सूर्यापासून घेतला. अति स्नेह कोणावर करूं नये हा बोध मी कपोत पक्ष्याकडून घेतला. कपोत पक्षी आपल्या पिलांवर असलेल्या अति प्रेमाने जाळ्यांत सांपडले व पारध्याच्या हाती लागले. दैवाने मिळेल त्यांत संतुष्ट असावे, व्यर्थ धडपड करूं नये हा बोध मी अजगरापासून घेतला.

समुद्र हा पावसाळ्यांत वाढणार नाही व उन्हाळ्यांत आटणार नाही. तो खोल, अनंत आणि अपार असतो; तसेच आपण असावे, हा बोध मी समुद्रापासून घेतला. पंतंग ज्याप्रमाणे दिव्यावर झडप घालून मरतो त्याप्रमाणे आपण विषयावर

आसक्त होऊन मृत्यु ओढवून घेऊं नये, हा बोध मीं पतंगापासून घेतला. मधमाशा पोवळ्यामध्ये मधाचा संग्रह करतात पण तो मधाचा सांठा, ममधमाशांना हाकलून, रानावनांत फिरणारे लोक अकस्मात् घेऊन जातात. त्याप्रमाणे आपण केलेल्या वैभवाचा संग्रह लबाड आणि लुटारू लोक लुटून तेतात, म्हणून संग्रह करूं नये, हा बोध मी मधमाशांपासून घेतला. हत्तिणीच्या स्पर्शासाठी हत्ती तिच्या मार्गे लागतो व खड्ड्यांत पडून बंधनांत सांपडतो त्याप्रमाणे मनुष्याने स्त्रीच्या पाठीमार्गे लागून बंधनांत सापडूं नये, हा बोध मी हत्तीपासून घेतला. नादाला लुब्ध होऊन हरिण जसा पारध्याच्या बाणाला बळी पडतो त्याप्रमाणे मनुष्याने विषयाला लुब्ध होऊन बळी पडूं नये, हा बोध मी हरिणापासून घेतला. मासा जसा आमिषाच्या लोभाने गळाला लागतो व मरतो त्याप्रमाणे मानवाने विषयाच्या नाही लागून मरण ओढवून घेऊं नये हा बोध मी माशापासून घेतला. परपुरुषाची व धनाची आशा करित पिंगला नांवाची वेश्या रात्रभर जागली व निराश होऊन पश्चात्ताप पावली. त्याप्रमाणे मनुष्याने खोट्या आसेच्या नादाने आयुष्याचा नाश करूं नये, हा बोध मी पिंगला वेश्येकडून घेतला. टिटवी मांसाचा तुकडा चोंचीत घेऊन उडते व इतर पक्ष्यांच्या आक्रमणाला बळी पडते मांसाचा तुकडा जेव्हां ती खाली टकते तेव्हा सुखी बनते. त्याचप्रमाणे मनुष्य आपल्या संग्रहीं असलेल्या धनाचा त्याग करतो तेव्हाच सुखी बनतो (त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः) हा बोध मी टिटवीपासून घेतला. लहान मूल आईने तृप्त होईपर्यंत पाजले आणि दुपट्यावर ठेवले म्हणजे ते स्वतःशीच खेळते. स्वतःशीच बोलते व स्वतःशीच रमते त्याप्रमाणे आपणहि आत्मस्वरूपांतच नित्य रमावे हा बोध मी तान्ह्या बाळाकडून घेतला. एका गरीब ब्राह्मणाची कन्या घरी पाहुणे आले असतां भात कांडूं लागली. तिच्या हातांतील कांकणांचा खळखळाट होऊं लागला. तो दुःखाला ऐकावयास जाऊं नये म्हणून तिने हातांतील एक-एक कांकण काढून ठेवले. शेवटीं दोन-दोन कांकणांचा आवाज होऊं लागला म्हणून अखेर तिने एकेकच कांकण शिल्लक ठेवले. राजा, अनेकामध्ये आपण राहिलो तर कलह होतो. एक जरी सोबतीला असला तरी शब्द होतोच. म्हणून आपण अगदीं एकांतांत असावे हे चांगले. हा बोध मी त्या कुमारीच्या कांकणापासून घेतला. सर्प जसा जनसमुदायाला भिऊन आपल्या बिळांत राहतो त्याप्रमाणे आपण गिरिगुहेत एकटे राहणे बरें हा बोध मी सर्पापासून घेतला. ज्याप्रमाणे बाणाचे टोंक तयार करांना लोहार आपले चित्त एकाग्र करतो तसे आपण चित्त एकाग्र करून ब्रह्मचिंतन करावे हा बोध मी लोहारापासून घेतला. कुंभारणीने आपल्या घरांत ठेवलेली अळी जसे कुंभारणीचा ध्यास घेऊन कुंभारीण बनते तसा ब्रह्माचा ध्यास घेणारा योगी ब्रह्मच बनतो हा बोध मी कुंभारणीपासून घेतला. कोळी (एक प्रकारचा कीटक) आपल्या नाभीपासून तंतु निर्माण करून जाळे विणतो, त्यांत राहतो व शेवटीं ते र्व आपल्याच स्वरूपांत सामावून घेतो; त्याचप्रमाणे ईश्वर हा स्वतःपासून सृष्टि निर्माण करतो, तिच्यांत राहतो व शेवटीं

सर्व सृष्टि आपल्यांत सामावून घेऊन एकटाच उरतो. हा बोध मी कोळ्यापासून घेतला. फार काय सांगावे? माझ्या देहाचाच मी विचार करू लागलो म्हणजे मला त्यापासून वैराग्याचा बोध होतो. दिगंबर अवधूत म्हणाले, 'राजा, तू देखील माझ्याप्रमाणे सृष्टीचे निरीक्षण कर. त्यांतून बोध घे, आणि सतत ब्रह्मचिंतन कर, म्हणजे तूही सर्व दुःखांतून मुक्त होशील. कामविकाराची बाधा तुला होणार नाही. क्रोध, लोभ, मोह आणि द्वेष इत्यादि सर्व विकार मावळतील आणि तू पूर्ण सुखी होशील. दत्तात्रेयांचा बोध ऐकून यदुराजाला अत्यंत समाधान वाटले. कृतज्ञतेने त्याने दिगंबर अवधूताच्या चरणीं साष्टांग प्रणिपात केला.

आश्विनस्य सिते पक्षे पूर्णिमायां ज्ञवासरे ।

आश्विन्यामुदिते सूर्ये श्रीदत्तोऽभूद्दिगंबरः ॥४६॥

दत्तात्रेयाप्रभूंचा हा दिगंबर अवतार आश्विन शुद्ध पौर्णिमेच्या दिवशी बुधवारी अश्विनी नक्षत्रावर झाला. दत्तात्रेय अवतरले ती वेळ बरोबर सूर्योदयाची होती. दत्तात्रेयांचे ते तेजस्वी दिगंबर रूप पाहून यदु राजाने त्यांना नमस्कार केला व दत्तकृपेने तो पृथ्वीवर पर्यटन करीत राहिला. श्रीदत्तात्रेय प्रभूंच्याच कृपेने यदुराजाचा वंश भूतलावर उत्कर्षाला प्राप्त झाला. श्रीकृष्णासारखा पूर्णावतार याच वंशांत होऊन हा वंश भूतलावर धन्य झाला.

प्रल्हादावर अनुग्रह

याच दिगंबर अवतारामध्ये दत्तात्रेयांनी प्रल्हादावर अनुग्रह केला असल्याचे श्रीमद्भागवतामध्ये वर्णन आलेले आहे. प्रल्हाद हा हिरण्यकशिपूचा पुत्र. याच्या आईचे नांव कयाधु. प्रल्हाद हा कयाधूच्या पोटांत असतांना इंद्राने दैत्यांचा पराभव करून कयाधूला पळवून नेले. इंद्र हा गरोदर असलेल्या कयाधूला घेऊन जात असतां नारदांनी इंद्राला समजावून सांगून कयाधूला आपल्या आश्रमांत ठेवून घेतले. कयाधूला त्यांनी भक्तीचा महिमा खूप खूप वर्णन करून सांगितला. तो तिच्या पोटांत असलेल्या प्रल्हादाने ऐकला. त्यामुळे प्रल्हाद हा जन्मापासूनच मोठा भगवद्भक्त झाला. तो श्रीहरीचे सतत भजन करीत असे. हे हिरण्यकशिपूला रुचले नाही. तो देवांचा वैरी होता. श्रीहरीने वराहरूपाने अवतरून हिरण्याक्ष दैत्याचा वध केलेला होता. हिरण्यक्ष हा हिरण्यकशिपूचा सख्खा भाऊ असल्यामुळे आपल्या भावाला मारणाऱ्या श्रीहरीशी, सर्व देवांशी आणि ऋषिमुनि, भगवद्भक्त व ब्राह्मण यांच्याशी त्याने वैर केले. आपल्या पुत्राचा, प्रल्हादाचा तर त्याने खूपच छळ केला. शेवटी श्रीहरीने नरसिंह अवतार घेऊन हिरण्यकशिपूचा वध केला व प्रल्हादाला अनेक वर दिले. त्यांत छत्तीस हजार वर्षे तू राज्य करशील असाही वर दिला होता. शुक्राचार्यांनी प्रल्हादाची मुंज करून त्याला राज्याभिषेकहि केला. प्रल्हादाने उत्तम राज्य केले. सर्व प्रजाजनांची पित्याप्रमाणे तो काळजी वाहत असे. अन्न,

वस्त्र, आरोग्य, आश्रय व शिक्षण या गोष्टींची प्रल्हादाने कोणालाहि उणीव भासू दिली नाही. अशा रीतीने तो राज्य करीत असतां त्याच्या मनाला समाधान वाटेना. नारदाच्या उपदेशाने तो मोठा भगवद्भक्त झाला खरा पण आत्मज्ञानाच्या अभावी त्याच्या मनाला शांति व समाधान लाभलेले नव्हते. एके दिवशी उद्विग्न चित्ताने तो मृगयेच्या निमित्ताने घराच्या बाहेर पडला. जंगलांतून आणि पर्वतांच्या दऱ्याखोऱ्यांतून इतस्ततः भटकू लागला. सुदैवाने सह्याद्रीच्या खोऱ्यांत कावेरी नदीच्या कांठी जमिनीवर शांत झोंपलेले दिगंबर अवधूत त्याला दिसले. त्या अवधूतांच्या अंगावर धूळ सांठलेली होती, पण शिखा आणि यज्ञोपवीत या चिन्हांवरून तो ब्राह्मण असावा असा तर्क केला. त्याचे शरीर धुळीने धूसर दिसत असले तरी एक प्रकारचे अनिर्वचनीय ब्रह्मतेज त्याच्या मुखावर झळकत होते. अवधूतांची स्वारी उठून बसल्यानंतर प्रल्हादाने त्याला आदराने वंदन केले व विचारले.

प्रल्हाद म्हणाला, "महाराज, आपल्याजवळ तर सुखाची कांहींच साधनसामग्री नाही. राहण्याची व खाण्यापिण्याचीहि कांहीं व्यवस्था दिसत नाही. मग आपले शरीर सुखी असलेल्या श्रीमंताप्रमाणे धष्टपुष्ट कसे दिसत आहे? आपण कांहींच उद्योग करीत असल्याचे दिसत नाही. आपल्याला कशाचीच कांहीं काळजी वाटत नाही का? एवढी गाढ झोंप आपल्याला कशी लागते? उद्योगाने पैसा मिळतो. पैशाने खाण्यापिण्याची व्यवस्था राहते. ते मनुष्याच्या अंगी लागते व शरीर धष्टपुष्ट होते. आपल्या जवळ तर हे कांहींच दिसत नाही. मग आपल्याला अंगी कसे लागते व आपण सुखाने कसे झोपतां, हे सांगण्यासारखें असेल तर अवश्य सांगा.' हे प्रल्हादचे प्रश्न ऐकून दत्त अवधूत संतुष्ट झाले व म्हणाले, "बाळा प्रल्हादा ! ज्याच्याकरितां प्रत्यक्ष परमात्मा नरसिंहरूपाने अवतरला तोच तूं आहेस. तुझ्यावर नारदमुनीचा अनुग्रह झाल्यामुळे तूं श्रीहरीचा उत्तम भक्त झालास. तुझ्या प्रश्नांची उत्तरे मी सांगतो, ऐक. मंदमति मानव अज्ञानाने व मोहाने भटकत भटकत तृष्णा नदीच्या म्हणजे आशेच्या प्रवाहांत सांपडतो व या मृत्युलोकामध्ये येतो. हा मृत्युलोक स्वर्गाचे, नरकाचे व मुक्तीचेहि द्वार आहे. या मृत्युलोकामध्ये अनेक लोक सुखाकरितां प्रयत्न करीत असतात. पण त्यांच्या प्रयत्नाला यश येत नाही. उलट दुःखच पदरांत पडते. हे पाहून मी उबगलो व या विषयसुखाचा नाद सोडून आत्मस्वरूपाचा विचार करूं लागलो. चित्ताचे क्लेश नाहीसे झाले की स्वयंप्रकाश व सुखस्वरूप असलेल्या आत्म्याचा सक्षात्कार होतो; आणि आत्मा हा पूर्ण सुखस्वरूप असल्यामुळे त्याच्या साक्षात्काराने मानव हाहि पूर्ण सुखी बनतो. 'तरति शोकमात्मवित्' हे श्रुतिवचन प्रसिद्धच आहे. विषयापासून मिळणारें सुख हे शेवटीं दुःख देणारें असते व यथार्थ आत्मसाक्षात्काराने व्यक्त होणारें सुख हे अविनाशी असते. हे जाणूनहि दुर्दैवी मनुष्य उपेक्षा करतो व दुःख भोगीत राहतो.

तो पुन्हां घोर संसाराला प्राप्त होतो. हे लक्षांत घेऊन मी वागत असल्यामुळे मी सदासर्वकाळ आनंदांत निमग्न असतो. मला कशाचीचच काळजी वाटत नाही. त्यामुळे मी जे खाईन व जे पिईन ते मला मानवते. हेच माझ्या आरोग्याचे, प्रसन्नतेचे व आनंदांचे मूळ आहे. तान्हेला मनुष्य शेवाळ्याने झांकलेले पाणी सोडून मृगजळाकडे धांव घेतो. त्याप्रमाणे अज्ञानाने आत्म्याची उपेक्षा करून जीव हा सुखाकरितां विषयाकडे धांव गेत असतो. ज्याने मनाला व इंद्रियांना जिंकलेले असते, जो विवेकी व विरक्त असतो, त्याला कशाचेहि भय उरत नसते. तो निर्भय असल्यामुळे सुखाने झोंपतो." असे सांगून यदुराजाप्रमाणेच प्रल्हादालाहि आपल्या चोवीस गुरुंपैकीं कांहीं गुरुंपासून घेतलेला बोध निवेदन केला.

"यदृच्छेने खावयास व प्यावयास मला जे मिळेल त्यांत मी संतुष्ट असतो. मला कर्दी असंतोष वाटत नाही. त्यामुळे मी सुखी आहे. पुराणाची पोळी असो अथवा शिळ्या भाकरीचा तुकडा असो. शेंकडों ठिगळांची वाकळ असो अथवा जरीची शाल असो. हत्ती-घोडा असो अथवा पायी चालण्याचा प्रसंग असो. गाद्या-गिरद्या असोत अथवा जमीन-धोंडा असो; हे सर्व मी सारखेंच मानतो. मला कशाचाहि खेद वाटत नाही. मी सदासर्वकाळ सर्वांच्या सुखाचीच चिंता करीत असतो. मी आणि इतर असा भेदभाव माझ्यामध्ये नाही. मी सर्वत्र समदर्शी असल्यामुळे मला कोणी शत्रु अथवा मित्र असे कांहीं वाटत नाही. राजा प्रल्हादा ! तूं तर श्रीहरीचा अनन्य भक्त आहेस. जा, श्रीहरीने दिलेले राज्य सुखाने सांभाळ. सर्व जन श्रीहरिस्वरूप आहेत असे मान मी सांगितलेले रहस्य लक्षांत घेऊन वाग. अंतर्मुख हो. सतत आत्मचिंतन करीत रहा. अशा रीतीने वागल्यास तुला उद्वेगाचे कांहींच कारण उरणार नाही. तूं पूर्ण सुखी होशील." याप्रमाणे दत्तात्रेयांचा उपदेश ऐकून प्रल्हादला अत्यंत आनंद झाला. दत्तात्रेयांच्या चरणीं साष्टांग प्रणिपात करून त्यांच्या आज्ञेने तो आपल्या राजधानीस परत गेला. सर्वत्र समबुद्धि ठेवून निरपेक्ष वृत्तीने त्याने चिरकाल राज्य केले. शेवटीं आपला पुत्र जो विरोचन त्याला राज्य देऊन टाकले. सद्गुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांच्या उपदेशाप्रमाणे सर्वसंगविनिर्मुक्त होऊन जीवनमुक्त अवधूताप्रमाणे भूतलावर यदृच्छेने फिरत राहिला.

राजा यदु आणि भगवद्भक्त राजा प्रल्हाद यांच्यावर दत्तात्रेयांनी दिगंबररूपाने दर्शन देऊन जसा अनुग्रह केला त्याचप्रमाणे स्वायंभुव मन्वंतरांतील सुप्रसिद्ध साध्यदेव यांच्यावरहि अनुग्रह करून त्यांना कृतार्थ केलेले आहे. हा इतिहास, पुराणवाङ्मयामध्ये प्रसिद्ध आहे. प्राचेतस दक्षप्रजापतीला ज्या अनेक कन्या होत्या त्यांत साध्या नांवाची एक कन्या होती. ती ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र असलेले धर्मऋषि यांना अर्पण केलेली होती. धर्मऋषींपासून साध्येच्या पोटीं जे पुत्र जन्माला आले ते साध्यदेव या नांवाने ओळखले जात. साध्यदेवांचा अधिकार फार

मोठा होता. त्यांची देवांमध्ये गणना केली जात होती. त्यांना यज्ञामध्ये भागहि मिळत होता. या सर्व गोष्टी असूनहि साध्यदेवांच्या मनाला समाधान वाटत नव्हते. शेवटीं दत्तात्रेयप्रभूंनी त्यांना दर्शन देऊन उपदेश केला.

तथैव साध्यदेवेभ्यो भगवानाह हृद्धिया ।

धृतिसत्यशमाद्यैर्हृद्ग्रंथिं छित्त्वा शमं नयेत् ॥१॥

भगवान् दत्तात्रेयप्रभु साध्यदेव हे आपल्याच अंतःकरणांतले, आपलेच आहेत अशा बुद्धीने साध्यदेवांना म्हणाले, 'किती जरी मानमरातब अथवा मोठेपणा मिळाला तरी त्याने अंतःकरणाचे समाधान होत नसते. अंतःकरणाच्या शांतीसाठी धैर्य, सत्य, शम म्हणजे मनाचा निग्रह, दम म्हणजे इंद्रियांचा निग्रह, आत्मप्रवणता म्हणजे निरंतर आत्मस्वरूपाच्या विचारांत तत्पर असणे हीच मनाच्या शांतीची साधने आहेत. अंतःकरणांत असलेली अहंकाराची गांठ विवेकाने मोकळी करून शुद्ध बुद्धीने विश्वव्यापी परमेश्वराच्या स्वरूपाचा विचार करावा. अति सूक्ष्मविचारांती परमेश्वराचे दर्शन घडेल तेव्हांच मनाला शांति मिळेल. तंतु जसे पटामध्ये आडवे-उभे ओतप्रोत भरलेले असतात त्याचप्रमाणे परमात्मा हा विश्वामध्ये खाली, वर, मार्गे, पुढे सर्वत्र ओतप्रोत भरलेला आहे. सर्व विश्व परमात्मस्वरूपामध्येच अधिष्ठित असते. विश्व परमात्म्याहून निराळे असू शकत नाही, व विश्वाहून परमात्म्याला निराळे पाहतां येत नाही. हे जेव्हां बुद्धीला पटेल त्याच वेळेला मनाला शांति मिळेल.

व्यवहारांत वागतांना गर्व सोडून द्यावा. कोणाचीहि निंदा करू नये. शिव्याशाप देऊ नयेत. वेडेंवाकडें बोलू नये. दुसऱ्यांनी केलेला आपला व्यक्तिगत अपमान सहन करावा. कोणाशीहि द्रोह करू नये. द्वेष, क्रोध, ईर्ष्या व अभिलाषा हे विकार जंकावेत. कारण ते मोक्षसुखाचे वैरी आहेत. वस्त्राला जसा रंग द्यावा तसे ते बनते. त्याचप्रमाणे मनालाहि जशी संगति द्यावी तसे ते बनते. सज्जनांच्या संगतीने ते चांगले बनते तर दुर्जनांच्या संगतीने ते वाईटहि बनते. आपण स्वतः सहनशीलतेने वागावे. सुखें, दुःखें हीं प्रारब्धाधीन असतात, हे लक्षांत घेऊन वागावे. दुसऱ्याला दोष देऊ नये. गोड बोलावे व सत्य बोलावे. कोणाचाहि मर्मभेद करू नये. आपला शब्द राखावा. दुसऱ्याचे देणे टाळू नये. निंदा, स्तुति, उत्कर्ष व अपकर्ष या अवरथेंत चित्ताला सम ठेवावे. ही सर्व समाधानाची सामग्री मी तुम्हांला सांगितली आहे. याप्रमाणे वागा म्हणजे मनाला शांति मिळते." असा बहुमोलाचा उपदेश करून दत्तात्रेयांनी साध्यदेवांच्या मनाचे समाधान केले. हा उपदेश सर्वांच्या मनाला समाधान असल्यामुळे सर्वांनीच त्यापासून बोध घ्यावा व त्याप्रमाणे वागावे.

कार्तवीर्य सहस्त्रार्जुन याने दत्तात्रेयांची स्मरणभक्ति केली व तो कृतार्थ झाला अलर्क राजाने वंदनभक्ति केली व तो धन्य झाला. त्याचप्रमाणे आयुराजाने दत्तात्रेयांची दास्यभक्ति केली व आपले मनोरथ पूर्ण करून घेतले. भगवान्

श्रीपरशुराम यांनी दत्तात्रेयांची सख्यभक्ति केली व ते दत्तकृपेने कृतकृत्य झाले. विष्णुदत्त ब्राह्मणाने दत्तात्रेयप्रभूंची चरणसेवा केली व आपले मनोरथ पूर्ण करून घेतले. यदुराजाने दत्तात्रेयांची अर्चन भक्ति केली व संसारबंधनांतून तो मुक्त झाला. वेदधर्म नांवाच्या ब्राह्मणाने कीर्तनभक्ति केली. दीपक नांवाच्या भक्ताने श्रवणभक्ति केली व ते दोघेहि उत्तमपदाला गेले. भगवान् श्रीदत्तात्रेयप्रभु म्हणाले, "हे साध्यदेवहो ! तुम्हीहि माझी आत्मनिवेदनभक्ति करून इतरांप्रमाणे आपले मनोरथ पूर्ण करून घ्यावेत हेच माझें तुम्हांला सांगणे आहे." दिगंबर अवधूतांचा हा उपदेश ऐकून साध्यदेवांना समाधान वाटले. दत्तात्रेयांच्या चरणीं प्रेमाने प्रणिपात करून ऐक्यभावाने दत्तप्रभूंचे चिंतन करीत ते आपल्या स्थानाला निघून गेले.

अर्घ्यदानाचे श्लोक

योगपालाय देवाय दत्ताय परमात्मने।

दिगम्बराय शान्ताय कर्मणाऽर्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥

दुःखदुर्गतिनाशाय दत्ताय परमात्मने।

योगारिष्टविनाशाय कर्मणाऽर्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥

योगारिष्टविनाशाय योगमायाधराय ते।

दिगम्बराय देवाय कर्मणाऽर्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

या विद्येचे परिपालन करणारे व स्वतः योगाचे अनुष्ठान करणारे असे परमात्मस्वरूप असलेले देवाधिदेव भगवान् श्रीदत्तात्रेय यांना मी या प्रजाप्रसंगीं अर्घ्यप्रदान करीत आहे. भक्तजनांची दुःखे व त्यांना मिळणारी दुर्गति यांचा नाश करून संरक्षण करणारे आदिगुरु भगवान् श्रीदत्तात्रेय हे प्रत्यक्ष परब्रह्म परमात्मस्वरूप आहेत. योगाचा अभ्यास करीत असतांना येणा-या सर्व संकटांचा ते निरास करीत असतात. त्यांना मी भक्तिभावाने हा अर्घ्य समर्पण करीत आहे.

योगानुष्ठानांतील विघ्नें दूर करून भक्तजनांवर अनुग्रह करण्याकरितां योगमायेचा अवलंब करणारे दिगंबर अवधूत असे तुम्ही सद्गुरु दत्तात्रेय, तुम्हांला मी प्रेमाने पूजाप्रसंगीं अर्घ्यप्रदान करीत आहे. याप्रमाणे जयंतीमहोत्सव साजरा करावा.

श्रीदत्तात्रेयांचा सोळावा अवतार

भगवान् सद्गुरु श्रीदत्तात्रेय यांचा सोळावा अवतार श्रीकृष्णश्यामकमलनयन या नांवाने ओळखला जातो. आदिगुरु श्रीदत्तात्रेय अवधूत यांनी योगिराज, अत्रिवरद इत्यादि अनेक अवतार घेऊन या भूतलावर ज्ञान, भक्ति आणि वैराग्य, त्याचप्रमाणे अष्टांगयोग या सर्व साधनांचा अधिकारपरत्वेन भक्तजनांना उपदेश करून कृतार्थ केले. त्यांना उत्तम पदाला पोहोचविले. आता भगवान् दत्तात्रेय हे स्वतःला कृतकृत्य समजून ज्ञानरूपी पर्यकावर पडले आणि योगनिद्रेचा अवलंब करून विश्रांति घेऊन लागले. इतक्यांत अनेक भक्त व अनेक शिष्य दत्तात्रेयप्रभूंच्या दर्शनासाठी त्या ठिकाणी एकत्र जमले. ते सर्व आदिगुरुंच्या कृपेने कृतार्थच झालेले होते. त्या सर्वांनी गुरुदेवांच्या चरणीं साष्टांग प्रणिपात केला. ते सर्वांगसुंदुर असलेल्या दत्तप्रभूंकडे पाहात आहेत, तोंच

पाहतां पाहतां श्रीकृष्णश्यामकमललोचन या स्वरूपांत त्यांना दत्तगुरुंचे दर्शन झाले.

कार्तिके शुद्धपक्षे तु द्वादश्यां बुधवासरे ।

रेवत्यां भास्वदुदयवेलायां जगदाश्रयः ॥५॥

भक्तानां पश्यतां तत्र प्रादुरासीत्परात्परः ॥

दत्तात्रेयांचा हा अवतार कार्तिक शुद्ध द्वादशीच्या दिवशी, बुधवारी, रेवती नक्षत्रावर भगवान् सूर्यनारायण उदयाला येत असतांनाच झाला. सर्व विश्वाचे अधिष्ठान असलेला तो परमात्मा अवधूत श्रीकृष्णश्यामकमललोचन या रूपाने प्रकट होताच सर्वांनी जयजयकार करून त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि केली. दत्तगुरुंचे ते रूप इंद्रनीलमण्याप्रमाणे अत्यंत तेजस्वी होते. नीलवर्ण असलेल्या त्यांच्या अंगकांतीने दाही दिशा उज्ज्वल दिसत होत्या. त्यांच्याकडे पाहिल्याबरोबर हा जणू कांहीं नीलवर्ण प्रतिसूर्यच उदयाला आला आहे की काय असे भासत होते.

अपरो वासरमणिराभातीवोदयं गतः ।

स कृष्णःश्यामकमलनयनो ध्यानमंगलः ॥७॥

केवलं ध्यानमात्रेण सर्वाभीष्टप्रदो नृणाम् ।

त्यांचे ते रूप ध्यान करणा-यांचे कल्याण करणारे होते. मनुष्याने केवळ या रूपाचे ध्यान केले तरी त्याचे सर्व मनोरथ सफल होतील असेच ते रूप होते. त्या रूपामध्ये सर्व देवतांचा समावेश झालेला होता. सर्व तीर्थेहि सामावलेली होती. त्या रूपांत सर्व धर्मांचा समन्वय झालेला होता. सर्व सुखे त्या रूपांत प्रतीतीला येत होती. ते रूप आनंदमय होते, सत्चित्स्वरूप होते. ते रूप पाहिल्याने सर्व संसारयातना मिटत होत्या, पुनःपुन्हां जन्माला येणे व मरणे ही यातायातहि संपत होती. असा त्या रूपाचा महिमा शास्त्रांनी व तत्त्ववेत्त्यांनी मुक्तकंठाने गाइलेला आहे. श्रीकृष्णश्यामकमलनयन सर्व भक्तजनांना उद्देशून बोलत आहेत आणि भक्तजन वागीश्वरेश्वराचे ते अमृताहूनहि गोड असलेले शब्द श्रवण करण्यांत

तन्मय झालेले आहेत. देवदेवाची ती वाणी मेघगर्जनेप्रमाणे गंभीर होती. भगवान् दत्तात्रेय म्हणाले, "भक्तजनहो! माझे दोन शब्द सावधान चित्ताने तुम्ही श्रवण करा -

सारात्सारं समुद्धृत्य दत्तं वः शीघ्रमोक्षदम् ।

वैदिकः शाश्वतो धर्म इष्टदोऽनिष्टवारकः ॥११॥

अस्यैव योगारूढत्वान्नामान्वर्थकमुत्तमम् ।

अस्यैव शब्दमूलत्वान्महत्त्वं नित्यताऽपि च ॥१२॥

अनेनाद्यं निवार्याशु मद्दधानप्रतिबंधकं ।

ततोऽनायासतो ध्यात्वा मत्सायुज्यं गमिष्यथ ॥१३॥

एवमुक्त्वा स भगवान् विरराम तदाऽपि ते ।

अंगीचक्रुस्तथेतीशवचनं शिरसा मुदा ॥१४॥

तं कृष्णं श्यामकमललोचनं शांतविग्रहम् ।

संपूज्य परया भक्त्या दद्यादर्घ्याणि भाविकः ॥१५॥

दत्तात्रेय म्हणाले, " हे तुम्हांला जे सांगत आहे ते सर्व शास्त्रांचे आलोडन करून काढलेल्या साराचेहि सार आहे. ते तुम्हीं आचरणांत आणले असतां तुम्हांला सत्वर मोक्षसुखाची प्राप्ति करून देणारं आहे. असेच हे तत्त्व मीं तुम्हांला दिलेले आहे. ते तत्त्व म्हणजे धर्म होय. वेदांमध्ये प्रतिपादन केलेला धर्म हाच शाश्वत म्हणजे नित्य असून तोच नित्य व उत्तम फलाची प्राप्ति सत्वर करून देणारा आहे. हा धर्म ज्याप्रमाणे इष्ट फलाची प्राप्ति करून देतो त्याचप्रमाणे तो सर्व अनिष्टांचेहि निरसन करतो. धर्म या शब्दाची मूलभूत व्युत्पत्ति म्हणजे अवयवार्थ आणि रूढि म्हणजे लोकप्रसिद्ध अर्थ या दोन्ही दृष्टींनी धर्म हे नांव अत्यंत अन्वर्थक म्हणजे सार्थ आहे. वेद हे धर्माचा मूलभूत आधार आहेत; म्हणूनच धर्माला महत्त्व आणि नित्यत्व प्राप्त झालेले आहे. ज्या तत्त्वामुळे आपल्या मनाची आणि समाजाची धारणा होते, अर्थात मनाला व समाजाला ज्या तत्त्वाच्या आचरणामुळे आणि मननामुळे धैर्य आणि स्थैर्य प्राप्त होते त्याला धर्म असे म्हणतात."

भगवान् दत्तात्रेय म्हणतात," या धर्माच्याच आधाराने माझ्या ध्यानाला प्रतिबंध करणारी जी विघ्ने असतील त्या विघ्नांना ताबडतोब बाजूला सारून त्यानंतर अनासायाने तुम्हीं माझे ध्यान करा. मी दत्त आहे. केवळ अत्रिमुनीच नव्हेत तर माझे अनन्यप्रेमाने चिंतन करणारे प्रेमळ भक्त त्यांनाहि मी आत्मसमर्पण करीत असल्यामुळे त्यांचाहि पण मी दत्तच आहे. मी जसे भक्तांना आत्मसमर्पण करतां. तसेच भक्तांनीहि मला आत्मसमर्पण करावे. अर्थात् भक्तांनीहि दत्त बनावे. मी भक्तांचा दत्त व दत्त माझे भक्त याप्रमाणे माझ्यांत आणि भक्तांत अंतर असतां कामा नये. असे अनन्य ध्यान जे करतात त्यांना मी सायुज्य देतो. सायुज्य म्हणजे एकरूपता. अर्थात् त्यांच्यांत व माझ्यांत पूर्णपणे एकरूपता प्राप्त होते. तात्पर्य, अनन्य भक्तीने तुम्ही माझ्याशी एकरूप व्हावे आणि मी तुमच्याशी एकरूप होईन."

याप्रमाणे बोलून श्रीकृष्णश्यामकमलनयन थांबताच सर्व भक्तांनी ठीक आहे असे म्हणून त्यांना साष्टांग प्रणिपात केला.

ज्यांची आकृति अत्यंत शांत आहे अशा त्या श्रीकृष्णश्यामकमललोचन दत्तात्रेय प्रभूंची सांगोपांग पूजा करून त्यांना नैवेद्याच्या पूर्वक्षणीं अर्घ्य समर्पण करावेत.

अर्घ्यदानाचे श्लोक

सर्वसिद्धांतसिद्धाय दत्ताय परमात्मने ।
कृष्णाय पद्मनेत्राय कर्मणाऽर्घ्यं ददाम्यहम् ॥१॥
अखंडाद्वैतरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
कृष्णाय पद्मनेत्राय कर्मणाऽर्घ्यं ददाम्यहम् ॥२॥
भक्तप्रियाय देवाय योगनिद्रातुराय च ।
कृष्णाय पद्मनेत्राय कर्मणाऽर्घ्यं ददाम्यहम् ॥३॥

सर्व सिद्धान्तांनी ज्याचा निर्विवाद अंगीकार केला आहे त्या परमात्मास्वरूप असलेल्या श्रीकृष्णश्यामकमलनयन भगवान् दत्तात्रेय यांना मी पूजासमयीं अर्घ्य समर्पण करीत आहे.

जो निरुपाधिक अखंड अद्वैतरूप आहे, जो निर्गुण असूनहि भक्तांच्या काजासाठी मायेच्या गुणांचा अवलंब करून गुणवान् बनला तो श्रीकृष्णश्यामकमललोचन भगवान् दत्तात्रेय परमात्मा, त्याला मी पूजाप्रसंगीं अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

योगनिद्रेमध्ये निमग्न असलेले भक्तप्रिय भगवान् दत्तात्रेय श्रीकृष्णश्यामकमलनयन भगवान् दत्तात्रेय परमात्मा त्याला मी पूजाप्रसंगीं अर्घ्यप्रदान करीत आहे.

याप्रमाणे तीन श्लोकांनी पृथक् पृथक् अर्घ्य दिल्यानंतर रुप्याचे दान करून ब्राह्मणांना भोजन द्यावे. वैश्वदेव, नैवेद्य, आरती व मंत्रपुष्प करून दत्तप्रभूंच्या जयजयकारांत हा समारंभ समाप्त करावा. ॐ तत्सत् ।